

आपस्तम्बविरचितं हौत्रसूत्रम् ।

महादेवदीक्षितसोमयाजिकृतप्रयोगचन्द्रिकासमेतम् ।

द्वितीयः प्रश्नः ।

गजवदनं शुभरदनं सज्जनभरणं समस्तगुणसदनम् ।
सम्पत्सुखसारधनं सद्यहृदयं गणाधिपं वन्दे ॥ १ ॥
कुमदकुन्दसिताम्बरसंयुतां विमलमौक्तिकहारसुशोभिताम् ।
सकलसिद्धगणैरपि सेवितां परिणमामि भजामि च शारदाम् ॥ २ ॥
आपस्तम्बं मुनिं वन्दे मन्दधीर्हितकाम्यया ।
योऽनुष्ठेयपदार्थानां क्रमकल्पमकल्पयत् ॥ ३ ॥
श्रीमद्भगवतो धातुरवतारेण सूत्रितम् ॥
आपस्तम्बेन तद्व्याख्या महादेवेन रच्यते ॥ ४ ॥

प्रथमप्रश्ने सर्वेष्टीनां प्रकृतिभूतौ दर्शपूर्णमासौ निरूपितावधेदानीमग्न्याधानादिहौत्रं
द्वितीये व्याचष्टे—

अग्न्याधेयं व्याख्यास्यामः । तत्राऽऽग्नेयस्य तन्त्रं
प्रक्रमयति । तस्याः पञ्चदश सामिधेय्यः । पञ्च
प्रयाजाः । वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविषोऽग्निर्भू-
र्धा भुव इति त्रिष्टुभौ संयाज्ये । आग्नेयस्य
दक्षिणाकाले दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । अपरेण गार्ह-
पत्यं येन ९ हौत्रे । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ १ ॥

अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयम् । तत्कर्तव्यमिति कृत्यल्युटो बहुलमिति भावे यत् ।
अग्निराधेयोऽस्मिन्कर्मणीति वा बहुव्रीहिः । सोऽयमाधानसंस्कारोऽग्नीनां वैदिकः ।
विशिष्टे काले विशिष्टे देशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्मन्त्रैर्गार्हपत्याद्युत्पत्त्यर्थं यदरण्युत्पा-
दिताङ्गाणां निधानं तदग्न्याधेयमित्युच्यते । तस्य च हौत्रमिति शेषः । अथ होतारं
समन्त्रकं वृत्वा मधुपर्कादिना पूजयेदिति वैखानसः । तत्राऽऽग्नेयेष्ट्यां तु प्रकृतिवत्प-
ञ्चदश सामिधेय्यः पञ्च प्रयाजा इति बौधायनः । पौर्णमासतन्त्रत्वाद्वात्रघ्नौ—अग्निर्वृत्राणि,
तत्रोपयसि, इत्याज्यभागावथ हविषां प्रकृतिवत्समानमिति । दक्षिणाकाले दैक्ष्यं त्वा

राजा त्वा० धेनुमित्याद्यूहेन गृह्णाति । अपरेण गार्हपत्यमिति दर्शपूर्णमासाभ्यां सिद्धं यथा भवति तथेत्यर्थः । संतिष्ठते समाप्नोति ॥ १ ॥

पवमानहवींश्षि सद्यो वा । समानतन्त्राणि नाना-
तन्त्राणि वाऽऽग्नेयेन वा समानतन्त्राणि । यदि
यजेदग्निना पवमानेनाग्निना पावकेनाग्निना शुचि-
नेति तिस्रो देवताः । अथ द्वादशसु व्युष्टासु पृष्ट्याः
स्तीर्त्वाऽपः प्रणीयाग्निना पवमानेन यजेतेत्येके ।
तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः । पञ्च प्रयाजाः ।
वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविषोऽग्न आयूश्षि
पवसेऽग्ने पवस्वेति त्रिष्टुभौ संयाज्ये । सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते ॥ २ ॥

अग्न आयूश्षीत्याग्नेयस्य पुरोनुवाक्या । अग्ने पवस्वेति याज्या । अग्ने पावकायेत्यस्य
पुरोनुवाक्या । स नः पावकेति याज्या । अग्नये शुचय इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अग्निः
शुचित्रतम इति । उदग्न इति (तै० सं० १-३-१४) याज्या । स्विष्टकृदादि प्रकृति-
वत्समानम् ॥ २ ॥

अथ तदानीमेवाग्निना पावकेनाग्निना शुचिना य-
जेत । तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः । पञ्च प्रयाजा
वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविषोरग्ने पावकः स नः
पावकाग्निः शुचित्रतम उदग्ने शुचयस्तवेति त्रि-
ष्टुभौ संयाज्ये । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ३ ॥

गतार्थः ॥ ३ ॥

ऐन्द्राग्नेन यजेताऽऽदित्येन । तस्याः सामिधेन्यः ।
वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविषोरिन्द्राग्नी रोचना
दिवः श्रथद्वृत्रमित्यैन्द्राग्नस्यादितिर्न उरुष्यतु
महीमू पुमातरमित्यादित्यस्य त्रिष्टुभौ संयाज्ये ।
अथैतं चरुमुद्धृत्य चत्वार आर्षयाः प्राश्नन्ति ।
सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ४ ॥

उभयत्र याज्यापुरोनुवाक्ये इति शेषः । समिध्यमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरेण कृत्वा-
मानवत्यौ धार्ये दधातीति वैखानसः । वृधन्वत्याज्यभागाविति ऋषयः ॥ ५ ॥

१-५५] महादेवदीक्षितसोमयाजिकृतप्रयोगचन्द्रिकासमेतम् ।

३०

अग्राविष्णवेन(वाभ्यां) यजेत । अग्नीषोमीयेन
विष्णुना शिपिविष्टेन । तस्याः पञ्चदश सामि-
धेन्यः । वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविषामग्रावि-
ष्णू अग्राविष्णू अग्नीषोमा सवेदसा युवमेता
प्रतत्ते अथ शिपिविष्ट किमिच्छे विष्णो इति
त्रिष्टुभौ संयाज्ये । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ५ ॥

याज्यापुरोनुवाक्ये इत्यनुषङ्गः सर्वत्र । स्पष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥

आदित्यं घृते चरुं सप्तदश सामिधेनीकं धेनु-
र्दक्षिणा सर्वेषामनुनिर्वाण्याणां स्थाने वाजसने-
यिनः समामनन्ति । तस्या वार्त्रघ्नावाज्यभा-
गावथ हविषोऽदितिर्न उरुष्यतु महीमू षु मातर-
मित्थादित्यस्य त्रिष्टुभौ संयाज्ये । सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते ॥ ६ ॥

पवमानहविर्भिरस्याः कालो व्याख्यातस्तत्स्थानापत्तेः । पूर्वादित्यधर्मास्तु न भवन्ति ।
सप्तदश सामिधेनीकत्वस्य पुनर्विधानात् । गतार्थमन्यत् ॥ ६ ॥

अथतोऽन्वारम्भस्यैव मीमांसाऽन्वारम्भं पौर्ण-
मास्यां समानोपवसथं करोति । अग्राविष्णुभ्यां
यजेत । सरस्वत्या सरस्वताऽग्निना भगिना ।
नानातन्त्रमेके । तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः
पञ्च प्रयाजा वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविषामग्रा-
विष्णू अग्राविष्णू प्र णो देव्यानो दिवः पीपिवाश्-
सः सरस्वतः स्तनं ये ते सरस्व ऊर्मय इति
त्रिष्टुभौ संयाज्ये तद्विद्वा सुभग सौभगान्यग्रे
वियन्ति वाजिनो वाजिनो न वयाः । श्रुष्टी रथि-
र्वाजो वृत्र तूर्ये वृष्टिरीडयो रीतिरपाम् । त्वं
भगो न आहि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयति दस्म-
वर्चाः । अग्रे मित्रो न वृत्रहन् ऋतस्पासि क्षत्ता
चांगस्य देव भूरेरिति याज्यानुवाक्ये । मिथुनौ
गावौ दक्षिणा सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ७ ॥

उपवसथः पौर्णमास्यां सद्यस्कालप्रयोगः । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

अथातः पुनराधेयं व्याख्यास्यामः । आग्नेयेन य-
जेत । वैश्वानरेण वारुणेनाग्निनाऽऽप्सुमता मैत्रेणेति ।
तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः । वार्त्रघ्नावाज्यमा-
गावथ हविषामग्निर्मूर्धा शुवो यज्ञस्येत्याग्नेयस्य ।
वैश्वानरो न ऊत्या पृष्ठो दिवीति वैश्वानरस्य ।
अव ते हेडो वरुण उदुत्तममिति वरुणस्य ।
अप्स्वग्रे गर्भो अस्योषधीनामित्यप्सुमतः । मित्रो
जनान्प्रसमित्रेति मैत्रस्य । पुनरुत्स्यूतोऽनद्वान्द-
क्षिणा । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ८ ॥

पञ्च देवता यजतीति श्रुतेः ॥ ८ ॥

आग्नेयं पञ्चकपालं निर्वपत्यष्टाकपालं वा । यदि
पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये यद्यष्टाकपालः
पङ्क्त्यौ । सर्वमाग्नेयं भवति । तस्याः पञ्चदश
सप्तदश वा सामिधेन्यः । सामिधेनीप्रभृत्युपाशु
यजत्युत्तमादनूयाजादुच्चैः स्विष्टकृतम् । अग्राऽग्ने-
ग्रावग्रेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमग्न इति चतुर्षु प्रयाजेषु चत-
स्रो विभक्तीर्दधाति । नोत्तमे विभक्तिमुक्त्वा प्रया-
जेन वषट् करोति । यं कामयेतर्ध्नुयादिति तस्यो-
परिष्ठाद्ये यजामहाद्विभक्तिं दध्यात्पुरा वा वष-
ट्कारात् । अग्निस्तोमेन बोधयेत्याग्नेयस्याऽऽज्य-
भागस्य पुरोनुवाक्या भवति । अग्न आयूषि
पवस इति सौम्यस्य । अग्निर्मूर्धेति वा सौम्यस्य
कुर्यात् । प्रजाकामः पशुकामस्य प्रजाव्यूहः पशु-
व्यूहस्य वा । अग्निन्यक्ताः (मत्यः) पत्नीसंयाजा-
नामृचो भवन्ति । अपि वा यथापूर्वमाज्य-
भागावेवं पत्नीसंयाजाः । अग्ने तमद्या-
श्वमित्यक्षरपङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भवन्ति ।
द्वे आग्नेयस्य द्वे स्विष्टकृतः । पुनरुर्जेति वा पुर-
स्तात्प्रयाजानां सह रय्येत्युपरिष्ठादनूयाजानाम् ।
एतद्वा विपरीतम् । उभयीर्दक्षिणा ददाति । देवेऽ-

मौ देवो अग्निरिति द्वयोरनूयाजयोर्विभक्तीर्दधाति ।
नोत्तमे । उच्चैरुत्तमं यजति । सिद्धमिष्टिः संति-
ष्ठते । आग्निवारुणं यजेत सर्वेषामनुनिर्वाप्याणां
स्थाने द्विदेवत्यानां वा । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते
संतिष्ठते पुनराधेयम् ॥ ९ ॥

यस्याजुषद्विष्मा हि त इति गायत्र्यौ । षड्यौ स्वयमेव दर्शयिष्यति । यदस्यामिष्टौ
हविर्देवतासंयुक्तं तत्सर्वमाग्नेयं भवति । विकारान्स्वयमेव तत्र कर्तव्यान्वक्ष्यति । षष्ठ-
दशोऽस्मच्छाखीयविधिरन्यः । शाखान्तरीयो वेति वचनात् । यजतिरत्र प्रक(च)रणार्थः ।
उच्चैरुत्तमं संप्रेष्यति इति लिङ्गात्तेनोपांशु प्रचरतीति श्रुतेश्च । तेनाध्वर्युनिगदा अप्यु-
पांशवो भवन्ति । अथ याजुर्वेदिकहौत्रार्थे याज्यानुवाक्यासु होतुर्विकारानाह—अग्नान्न
इत्यादि । अनेनाऽऽदितश्चतुर्षु प्रयाजेषु याज्यागतानामाग्नेयशब्दानां पुरस्ताद्वावाग्निकानवि-
भक्त्यग्निशब्दाभिधाय पाठः प्रदर्श्यते । तद्यथा—समिधो अग्नान्न आज्यस्य वियन्तु तनू-
नपादग्नान्न आज्यस्य वेत्त्वित्यादि । अग्नविति संगुद्धे रूपं द्रष्टव्यम् । नोत्तम इति । प्रया-
जानूयाजेष्वेव विभक्तीः कुर्यादित्यविशेषश्रुतेः । प्रागुक्तेन प्रयाजचतुष्टये विभक्तिचतुष्ट-
यनियमाच्च । षष्ठमेऽपि अनियमेन न्यायात्काचिद्विभक्तिः कार्येति भ्रमो मा भूदित्या-
रम्भः । अथ वा विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट् करोति प्रयाजयाज्यया वषट् करोति ।
याज्यायाः पुरस्ताद्वा विभक्तिं दधातीत्यर्थः । तद्यथा—अग्नान्न समिधोऽग्न आज्यस्य
अग्नौ तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्त्वित्यादि । यं कामयेतध्वर्यादिति । काम्याविमावपरौ
कल्पौ । ये यजामहादुपरिष्ठाद्व्याहृतिभ्यश्च पुरस्ताद्विभक्तिरित्येकः कल्पः । तद्यथा—ये
यजामहे अग्नान्न भूर्भुवः सुवः समिधो अग्न आज्यस्य ये यजामहे अग्ने भूर्भुवः सुवः,
तनूनपादित्यादि । पुरा वषट्कारादिति द्वितीयः । तत्र स्तुतिश्च विभक्तावेव भवति ।
तद्यथा—वियन्त्वग्नान्न ३ वौषडित्यादि । अग्निः स्तोमेन अग्न आयूषीति वाऽऽज्यमा-
मयोः पुरोनुवाक्या । अग्निर्मूर्धेति वा सौम्यस्येत्यस्मिन्पक्षेऽग्निमेव केवलं निगदेकुरिति
शेषः । एषामप्यग्निर्मूर्धेति सौम्यस्य कुर्यादित्यर्थः । अग्निन्यक्ता इति । याः पत्नीसं-
याजानामृचो याज्यानुवाक्यास्ता अग्निन्यक्ता निषिक्ताग्निशब्दा भवन्ति । तास्वृक्ष देवता-
शब्देभ्यः परं तत्समानया विभक्त्याऽग्निशब्दः प्रक्षेप्तव्य इत्यर्थः । यथा—विश्वतः सोमाग्ने
वृष्णि यमित्यादिनोक्तः पत्नीसंयोजो विक्रीयते तस्य स्वयमनाग्नेयत्वात्सर्वाग्नेयार्थत्वाच्च
विकारस्य । तथा च ब्राह्मणमाग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृचः स्युरतेनाऽऽग्नेयः सर्व
भवति, इति । ऋच इति वचनाच्च नाध्वर्युनिगमेषु विकारः । आज्यभागानन्तरं व्युत्क्रमेण
पत्नीसंयाजवचनमुत्तरसूत्रे सहोभयस्यैषां विकल्पविधानार्थं ब्राह्मणानुसारी च । अपि

वेति । यथापूर्वं यथाप्रकृतीत्यर्थः । अग्ने तमद्याश्चमिति । आदितो द्वे प्रधानस्य परतो द्वे स्विष्टकृतोऽष्टाकपालपक्षे यदि पञ्चकपालो गायत्र्यौ संयाज्ये यद्यष्टाकपालः पङ्क्त्यौ इति नियमात् । उभयीर्दक्षिणा ददाति आग्न्याधेयीकीः पौनराधेयिकीश्चेति वचनात्पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा शतमानः हिरण्यम् । इत्युभयोरित्यर्थः । द्वयोरनूयाजयोर्विभक्तीरिति । तद्यथा-देवे अग्नौ बर्हिर्देवो अग्निर्नराशः प इति । नोत्तम इति वचनादुत्तमप्रयाजेन व्याख्यातः । उच्चैरुत्तमां संप्रेष्यतीति प्रदर्शनार्थम् । याज्याऽप्युच्चैरेव यथोत्तमुपांशु यजत्युत्तमादनूयाजादिति । आग्निवारुणं यजेतेति द्वितीयस्मिन्पक्षे पवमानहविषामन्ते आग्निवारुणस्तदन्त आदित्यस्तदन्ते वैष्णव इति क्रमः । पुनरावेयं समाप्तम् ॥९॥

अथ वर्षासु श्यामाकाग्रयणं करिष्यन्भवति ।
तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः । पञ्च प्रयाजा
वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविष आप्यायस्व सं ते
इति त्रिष्टुभौ संयाज्ये वासो दक्षिणा । सिद्धमि-
ष्टिः संतिष्ठते ॥ १० ॥ अथ शरदि व्रीह्याग्रयणं
करिष्यन्भवति । तत्राग्निना वा यजेतैन्द्राग्नेन
वैश्वदेवेन द्यावापृथिव्येति । तस्याः सप्तदश
सामिधेन्यः । वृधन्वत्याज्यभागावथ हविषामग्नि-
र्मूर्धा भुवो यज्ञस्येन्द्राग्नी रोचनादिवः श्रथ-
द्वृत्रमित्यैन्द्राग्रस्य विश्वे देवा विश्वे देवा इति
वैश्वदेवस्य द्यावा नः पृथिवी प्रपूर्वजे पितर इति
द्यावापृथिव्योः । त्रिष्टुभौ संयाज्ये वत्सो दक्षिणा ।
संतिष्ठत एषेष्टिः ॥ ११ ॥

वर्षासु श्यामाकेन यजेत शरदि व्रीहिभिर्यजेतेति कालविधिः । यदि नानातन्त्र-
मेकेतन्त्रं वेत्यापस्तम्बवैष्णवसौ । एकतन्त्रे तु वासो वत्सं च समुच्चयेन दक्षिणां प्रति-
शृङ्खति ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ सर्वस्यैवाऽऽग्रयणस्य हौत्रे विकारमाह—

यदि नानातन्त्रं श्यामाकेष्टिं कुर्यात् श्यामाकानु-
द्धर्तवा इति संप्रेष्यति । तस्याः सप्तदश सामि-
धेन्यः । सद्गन्तावाज्यभागौ विरजौ संयाज्ये ।
त्वमग्ने स प्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया

यो
सस्ये
श्यामा
यथा
सर्वस्य
पुण्यक
युक्ता
व्यास
कापि
पार
भाग
न्ता
क्य
संय

यज्ञं वितन्वते । सोम यास्ते मयो भुव इति
सद्वन्तौ प्रेद्धो अग्ने इमो अग्न इति विराजौ ।
वासो दक्षिणा दधिमन्थो मधुमन्थो मधुपर्को
मधुग्लुन्थो बभ्रुर्वा पिङ्गलः । सिद्धमिष्टिः संति-
ष्ठते ॥ १२ ॥ स प्रत्नवदिति द्वे ध्याय्ये चतस्र
आज्यभागयोर्दश हविषां द्वे स्विष्टकृतः । संतिष्ठत
आग्रयणम् ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बहौत्रसूत्रे द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

यो व्रीह्याग्रयणे श्यामाकश्चरुक्तस्तं यदि पृथक्कृतन्त्रं कुर्वीत तदा वर्षासु श्यामाक-
सस्ये पक्के सति श्यामाकानुद्धर्तवै उद्धार्याऽऽहरतेति कर्मकरान्यजमानः संप्रेष्यति ।
श्यामाकसस्य इत्यपि संप्रेषावयव इति न भ्रमितव्यम् । विपर्ययस्यैवोत्तरत्र व्यक्तव्यत्वात् ।
यथा वेणुयवेषु पक्केषु वेणुयवानुद्धर्तवा इति संप्रेष्यतीति । साप्तदश्यवचनमज्यान्यादेः
सर्वस्यापि विशेषस्य प्रदर्शनार्थम् । तन्त्रं त्वस्याः पौर्णमासमग्नीषोमीयविकारत्वात् ।
पृथक्कृतन्त्रपक्षत्वेऽप्येवं द्रष्टव्यम् । वाससः पुनरुवादानमुत्तरैर्विकल्पार्थम् । सपिरादिसं-
युक्ताः सक्तवो मन्थः । स दध्ना संयुक्तो दधिमन्थः । मधुना मधुमन्थः । मधुपर्को गृह्ये
व्याख्यातः । अनिश्चोतितमधुर्भुकोशो मधुग्लुन्थः । मधुमिश्रं गुडमित्यन्ये । बभ्रुः
कपिलः । पिङ्गलः पिङ्गाक्षः । एवं द्विरूपो गौः । स प्रत्नवदिति (तै० ब्रा० २-८) ।
पारसुद्रस्यानुवाकस्याऽऽदितो द्वे ध्याय्ये भवतः । ततः पराश्रतस्त्रो व्रीहियवाग्रयणयोराज्य-
मागार्था अनुवाक्यास्तास्वादितो द्वे अग्नेयस्य परे द्वे सौम्यस्य । श्यामाकेष्ट्यां तु सद्ध-
न्तावित्युक्तम् । याज्यास्तु जुषण्वत्यः । एवं सर्वत्र । परास्तु दशप्रधानहविषां याज्यानुवा-
क्यास्ताश्च यथालिङ्गं गृह्यन्ते न तु क्रमशः । सौम्ययोः प्राथम्यात् । ततः परे द्वे
संयाज्ये । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति श्रीमहादेवदीक्षितसोमयाजिकृतायामापस्तम्बहौत्रसूत्रप्रयोगचन्द्रिकायां
द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

अथ पशुना यक्ष्यमाणो भवति । प्रथममन्वारम्भ-
णीया । अग्राविष्णुभ्यां यजेत । तस्याः पञ्चदश

सामिधेन्यः । पञ्च प्रयाजाः । वार्त्रघ्नावाज्यभा-
गावय हविषोऽग्नाविष्णू अग्नाविष्णूरित्यग्नाविष्णो-
स्त्रिष्टुभौ संयाज्ये । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ १ ॥

पशुरेन्द्राग्नः । गतार्थमन्यत् ॥ १ ॥

अथाग्निप्रणयनम् । तीर्थेन प्रपद्याऽऽहवनीयस्यो-
पविश्य तिष्ठन्वा । यदा प्रेष्यत्यग्नये प्रणीयमाना-
यानुब्रूहीत्युक्ते तदाऽग्निं प्रणीयाऽन्वाह मध्यमेन
स्वरेण हिंकृत्य व्याहृतीर्जपित्वाऽनवानं प्र देवं
दैव्या धिया इत्यष्टाभिर्ऋग्भिः प्रत्यग्निं प्रणयेत् ।
त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् । प्रक्रमस्थाने
वाचं विसृजति । तिष्ठन्संप्रैषे तथैव वाचं विसृज-
तीत्येके ॥ २ ॥

ततः परमग्निप्रणयनं वक्ष्यत इति शेषः । कं प्रपद्ये सत्यं प्रपद्य इत्यादिना वा ।
अनवानमनुच्छासम् । यद्यपि अष्टौ ऋचः सन्ति तत्राऽऽद्यन्तयोस्त्रिस्त्रिर्द्वादश संपद्यन्ते ।
प्रक्रमो विक्रमः पादविन्यास इति यावत् । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

यदा यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति तदा
चात्वालोत्करावन्तरेण प्रपद्योत्तरवेदेरुत्तरश्रोणे-
र्निरस्योपविशति वा । हिंकृत्य व्याहृतीश्च जपित्वा
यूपाञ्जनीया अन्वाह अञ्जन्ति त्वामध्वरे देव-
सन्त इति सप्त । तासां त्रिः प्रथमामन्वाहोत्त-
मेन वचनेनार्धर्च उपरमति । यदा जानात्युच्छ्रीय-
माणायानुब्रूहीति यदूर्ध्वस्तिष्ठा[स]दिति प्रतिपद्य
समर्थ आ विदथे वर्धमान इत्यर्धर्च उपरमति ।
यदा जानाति परिधीयमाणायानुब्रूहीति पुनन्ति
धीरा अपसो मनीषा इति प्रतिपद्योत्तमया त्रिः
परिदधाति । यदा यूपाय परिवीयमाणायानुब्रू-
हीति तदा होता युवा सुवास इत्यन्वाह ॥ ३ ॥

यद्यप्यग्नाञ्जनार्थ एको मन्त्र उच्छ्रयणार्थः पञ्च मन्त्राः परित्यग्यणार्थ एको मन्त्र-
स्तथाऽप्यञ्जनस्य प्राधान्याच्छत्रिन्भायेन सप्तापि मन्त्रा यूपाञ्जनीया इत्यु-
च्यन्ते ॥ ३ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । समिध्यमानवर्ती समि-
द्धवर्ती चोच्चरेण पृथुपाजवत्यौ धारये दधाति ।
पृथुपाजा अमर्त्यस्तः सबाधो यतः सुच इति ।
त्वं करुण इति वसिष्ठराजन्यानाम् ॥ ४ ॥

वस्तुतः संहिताब्राह्मणयोः (तै० सं० २-५-७) सामिधेन्य ऋच एका-
दशमात्मः । तासु प्रथमाया अन्तिमायाश्च त्रिस्त्रिः पाठेन पञ्चदश संख्या पूर-
णीया भवति । सप्तदशसंख्यापूरणीयत्वे तु पृथुपाजा (तै० ब्रा० ३-५-१)
इत्याद्यपरर्द्धयस्य तासु प्रक्षेपोऽपि विधीयते । एकविंशतिसंख्यायाः पूरणीयत्वे षण्णा-
मप्यृचां प्रक्षेपणीयता विहिता । ताः प्रक्षेपणीयर्च एव धारया उच्यन्ते । तत्र धार्य-
योर्धार्यानां वा प्रक्षेपः खलु समिद्धमानसमिद्धवत्योर्मध्य एव भवति । ते च ऋचौ
दशम्येकादशौ (मी० द० अ० ३-६-९-१०) इति सूत्रयोर्द्वितीयतृतीयाधिक-
रणयोस्तत्रैवाधिकरणरन्तमाल्भ्यां चैताद्विचारः सम्यगुक्तो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

यदाऽग्नये मध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति हिंकृत्य
व्याहृतीश्च जपित्वाऽथाग्निमन्थनेऽन्वाह—आग्ने
त्वा देव सवितरीशानमिति । त्रिः प्रथमामन्वाह ।
त्रिरुत्तमाम् । यदि मध्यमानो न जायेत राक्षो-
घ्नीरनुब्रूयात्कृणुष्व पाज इति पञ्च । अग्नी रक्षा-
श्च सिं सेधतीति तिस्रः ॥ ५ ॥

यदि मध्यमानो न जायेत तदा राक्षोघ्नीरनुब्रूयादिति बौधायनवैखानसौ ॥ ५ ॥

यदा जातायानुब्रूहीति जाते संप्रेष्यति तदा
उत ब्रुवन्तु जतव इति द्वाभ्यां पठेत् । यदा
प्रहीयमाणायानुब्रूहीति संप्रेष्यति प्र देवं देववी-
तय इति षड्बुचः पठेत् ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

अथ मैत्रावरुणदण्डेऽध्वर्युर्यजमानं वाचयति त्वां
गावो वृणत राज्याय त्वां हवन्तु मरुतः
स्वर्काः । वर्ष्मनक्षत्रस्य ककुभिः शिश्रियाणस्ततो
न उग्रे विभजा वसूनीति होता वा । तमग्रे
गृहीत्वा मैत्रावरुणाय प्रयच्छति मित्रावरुणयो-

स्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीति । त५ स-
स्थूरतः प्रतिगृह्य मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः
प्रशिषा प्रतिगृह्यामीति । दक्षिणोत्तर्य[म]थैनमूर्ध्वमु-
न्माष्टि अवक्रो विभुरो भूयासमिति तमादाय
यजति ॥ ७ ॥

तं दण्डमादाय यजति । मैत्रावणो होतारं प्रेष्यतीत्यर्थः । तमादाय संप्रेष्यतीति
बोधायनः ॥ ७ ॥

यदा जानाति समिद्भ्यः प्रेष्येति तं मैत्रावरुणः
प्रेष्यति होता यज्ञदग्नि५ समिधा सुषामिधा समि-
द्धमिति । अथ होता यजति समिद्धो अथ मनुषो
दुरोण इति । ताविमावेव व्यतिषङ्गमुत्तरेणो-
त्तरेण मैत्रावरुणः प्रेष्यत्युत्तरेणोत्तरेण होता
यजति । याज्यान्ते वषट्करोति । पञ्चावेकादश
प्रयाजान्यजति । दशेष्टा विरमति ॥ ८ ॥

वनस्पतिमिष्ट्वा विरमतीत्यर्थः । तिष्ठति पञ्चावेकादश प्रयाजान्यजतीति श्रुतेर्होता
याज्यया यजति । आसीनो होता यजतीति वैखानसः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

यदा जानाति पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रूहीति
तदा मैत्रावरुणः पर्यग्निकरणायान्वाह-अग्निर्होता
नो अध्वर इति । यदा जानात्युपप्रेष्य होतर्हव्या
देवेभ्य इति । तदा मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यजैदग्नि-
रिति ॥ ९ ॥ अथ मैत्रावरुणेन प्रेषितो होताऽग्नि-
गुमन्वाह दैव्याः शमितार इति । अथाप्येतं जपं
जपत्यग्निमुश्नेति । यदा जानाति स्तोकेभ्योऽनुब्रू-
हीति तदा मैत्रावरुणः स्तोकीया अन्वाह जुषस्व
सप्रथस्तममिति ॥ १० ॥

प्रति तां देवशो विहीत्यन्तः । होता सव्यावृन्मैत्रावरुणो मृते पशौ सव्यावृदावर्तते
होतृमैत्रावरुणौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अथ वपाश्रपणं श्रुत्वा तत्रैव निरस्योपविश्य
सुगादापनं ब्रूयात् । स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्युक्ते

अथ
ब्रूयादित्य
विति के

आ
यजा०
होता
रश्मी
मैत्राव
जपः
इत्यर्थ

त
पश
यह
द्वि
वम
श
म

१ पटलः] महादेवदीक्षितसोमयाजिकृतप्रयोगचन्द्रिकासमेतम् ।

११

अथ चोदयति होता यज्ञदिति- अथ यजति सद्यो
जातमिति । कृताकृतावाज्यभागावित्येके । वृध-
न्वत्याज्यभागौ ॥ ११ ॥

अथ वपाश्रपणानन्तरं तत्रैव निरसनमुपवेशनं च । लुगादापनं घृतवर्तमध्वर्योरिति
ब्रूयादित्यर्थः । स्वाहाकृतमिति मन्त्रवर्णादुत्तमप्रयाजदेवता लक्ष्यते । वार्त्रेणावाज्यभागा-
विति केचित् । कृताकृताविति वाजसनेयिनाम् ॥ ११ ॥

यदा जानात्रीन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपाया मेद-
सोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणः पुरो-
नुवाक्यामन्वाहाय होता यजति—गीर्भिरिति
॥ १२ ॥ मैत्रावरुणस्य प्राश्नमेके ॥ १३ ॥

आ वृत्रहाणा, होता यक्षत्, होतयजेति मैत्रावरुणः संप्रेष्यति । अप होता ये
यजा० गीर्भिर्विप्र इति यजति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह—वि ह्यख्यन्मनसा०
होता यक्षदिन्द्राग्नी० होतयजेति मैत्रावरुणः । अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह—मा च्छेन्न
रश्मीनिति । अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—त्वामीडते० होता यक्षदाग्नि० होतयजेति
मैत्रावरुणः । अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह—अग्नि५ सुदीतिमिति विशेषः । वाग्वष्ट्कारेति
जपः प्रकृतिवत् । मैत्रावरुणषष्ठो भक्षयतीति वचनात्तस्मिन्पक्षे यजमानः सप्तम
इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

यदा जानाति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्या-
नुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणो मनोतामन्वाह—त्व५
ह्यग्ने प्रथम इति ॥ १४ ॥

त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमामिति वैखानसः । द्वादर्शर्चात्मकोऽयमनुवाकः । ननु
'त्व५ ह्यग्ने प्रथमो मनोता' इत्ययं मनोतामन्त्रोऽग्नीषोमीयपशौ पठितः । वायव्य-
पशावप्ययं चोदकप्रासः । तत्र 'त्व५ हि वायोः प्रथमः' इत्येवमूहोऽस्ति । यत्तु वचनं
यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्येति तत्प्रकृतौ पठितं तत्रैव च सार्थकम् ।
द्विदेवत्यपशावेकदेवत्यमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वान्मै-
वम् । छत्रिणो गच्छन्तीत्यादिवन्मन्त्रगतस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमीयलक्षकत्वेनायोग्यत्व-
शङ्काया अनुदयात् । अतः प्रकृतावनर्थकं तद्वाक्यं विकृतावूहनिवारणेन चरितार्थं
भवति । तस्मादूहो नास्ति ॥ १४ ॥

यदा जानातीन्द्राग्निभ्यां अगम्य इति सोऽवदीक्ष-
मानस्यानुब्रूहीति तदा मैत्रावरुणः पुरोनुवाक्यमा-
मन्वाह—आभरत५ शिक्षतमिति । अथ होता
यजति—उपोह यद्विदथमिति ॥ १५ ॥

स्पष्टोऽर्थः । वैखानसोऽपि—आभरत५ होता यक्षदिन्द्राग्नी इति मैत्रावरुणो ब्रवीति ।
अथ होता उपोह इति यजति । अथ वनस्पतेः पुरोनुवाक्यमाह—देवेभ्यो वनस्पत इति
अथ प्रैषमाह—होता यक्षद्वनस्पति होतर्यजति । अथ वनस्पतेर्याज्यामाह—वनस्पते रश-
नयेति । अथ स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यमाह पिप्रीहि देवा५ इति । अथ स्विष्टकृतो याज्या-
माह—अग्नि५ स्विष्टकृतमिति यजति ॥ १५ ॥

यदा जानाति देवेभ्यः प्रेष्येति तन्मैत्रावरुणः प्रे-
ष्यति देवं बर्हिः सुदेवमिति । अथ होता यजति
देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतु वौ इति । तमेव
व्यतिषङ्गमुत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः प्रेष्यत्युत्तरे-
णोत्तरेण होता यजति ॥ १६ ॥

तत्र त्रयोदशानुवाके (तै० ब्रा० ३-६-१३) प्रैषाः । उक्तानुवाके
याज्याः ॥ १६ ॥

यदा जानाति सूक्तवाक्याय सूक्ता प्रेष्येति तन्मै-
त्रावरुणः प्रेष्यति—अग्निमद्येति । अथ सूक्तवाका-
य प्रेषितो जपति—इदं द्यावापृथिवी इति । यथा-
देवतमूहयति । यदा शंयुवाकाय प्रेष्यति तच्छं-
योरिति । व्याख्यातं पत्नीसंयाजाः । वेद५-
स्तीर्त्वा तीर्थेन बहिर्निष्क्रम्य हृदयशूलमनुमन्त्र-
यते शुगसि तमाभिशाचेति । यथेवं प्रतिनिष्कामति ।
संतिष्ठते निरुद्धपशुबन्धम् ॥ १७ ॥

इत्यापस्तम्बश्रौतसूत्रे द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

व्याख्यातं दर्शपूर्णमासयोः । वरुण नो मुञ्चेत्यन्तः ॥ १७ ॥

इति श्रीमहादेवदीक्षितसोमयाजिकृतायामापस्तम्बश्रौतसूत्रप्रयोगब्रह्मिकायां
द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ तृतीयः पटलः ।

सर्वपशूनामेष कल्पः । तस्य सप्तदश सामि-
धेन्यः । वायव्येन यजेतेत्यत्र पुरोनुवा-
क्यामाह—पीवोऽन्नां रयिवृध इति । अथ वपाया
याज्या रायोऽनुमिति । अथ पुरोडाशस्य याज्या-
नुवाक्ययोः, आ वायो प्रयाभिरिति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यां प्र वायुमच्छेति । अथ याज्यसमा-
नो नियुद्भिरिति ॥ १ ॥

प्रजापत्येन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह—प्रजापते न त्वदेतानिति । अथ याज्यां
रयीणां पतिं यजतमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाह प्रजापते त्वमिति । अथ पुरोडाशस्य
याज्यां तवेमे लोका इति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाह—प्रजापतिं प्रथममिति । अथ
हविषो याज्यां यो राय ईश इति ॥ २ ॥

सोमामृषणेन यजेत । तस्य पुरोनुवाक्यामाह—
सोमा पूषणा जननेति । अथ वपाया याज्यामिमौ
देवौ आश्रयमानौ जुषन्तामिति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह—सोमा पूषणेति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यां दिव्यन्यः सदनमिति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह—धिर्यं पूषा जित्वा-
त्त्विति । अथ हविषो याज्यां विश्वान्वन्य
इति ॥ ३ ॥

वारुणेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह—
होदुत्तमं वरुणमिति । अथ वपाया याज्यामस्तन्मा-
द्यामृषम इति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह
यत्किंचेदं वरुण इति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां
कितवासो यद्विरिपुः, इति । अथ हविषः पुरोनुवा-
क्यामाहाव ते हेडो वरुणेति । अथ हविषो याज्यां
तत्त्वा यामि ब्रह्मणेति ॥ ४ ॥

आदित्यैर्यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माहाऽऽदित्यानामवसेति । अथ वपाया याज्यां
न दक्षिणा विचिकितेति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह-धारयन्त आदित्यासो जगत्-
स्था इति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां तिस्रो
भूमीर्धारयन्निति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह
यज्ञो देवानां प्रत्येतीति । अथ हविषो याज्यां
शुचिरपः सूर्यवसा अदब्ध इति ॥ ५ ॥

अर्विवशैरादित्यैर्यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाह-ते शुक्रासः शुचय इति । वपाया याज्यां
ते सूनवो अदितेरिति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाहाऽऽ नः पुत्रा इति । अथ पुरोडाशस्य
याज्यामाह-स्कभायत निर्ऋतिमिति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाहाऽऽदित्यान्कामवसेति ।
अथ हविषो याज्यां स्तीर्णं बर्हिः सीदता-
मिति ॥ ६ ॥

आग्नेयेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामा-
हाग्ने नय सुपथा राय इति । अथ वपाया याज्यां
प्र वः शुक्राय भानव इति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाहाच्छा गिरो मतय इति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यामग्ने त्वमस्मद्युव इति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाहाग्ने त्वं पारयानव्य
इति । अथ हविषो याज्यां प्रकारवो मन-
नेति ॥ ७ ॥

ऐन्द्रया यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्यामा-
हैन्द्रं नरो नेमधितेति । अथ वपाया याज्यां
युञ्जे रथं गवेषणमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाह जगृभ्माते दक्षिणमिति । अथ पुरो-
डाशस्य याज्यां तवेदं विश्वमभित इति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाह-समिन्द्रिणो मनसेति ।
अथ हविषो याज्यामाराच्छत्रुमुपबाधस्वेति ॥ ८ ॥

१ पटलः] महादेवदीक्षितसोमयाजिकृतप्रयोगचन्द्रिकासमेतम् ।

प्रश्ने-

बार्हस्पत्या यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाहाऽऽवेधसं नीलपृष्ठमिति । अथ वपाया
याज्यां स हि शुचिः शतपत्र इति । अथ पुरो-
डाशस्य पुरोनुवाक्यामाह-बृहस्पतिः प्रथममिति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यां बृहस्पतिः समजय-
दिति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह-बृहस्पते
परिदीया रथेनेति । अथ हविषो याज्यामेवा
पित्रे विश्वदेवायेति ॥ ९ ॥

सारस्वतेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माहाऽऽ नो दिवो बृहत इति । अथ वपाया
याज्यां पावीरवी कन्येति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाहेमा जुह्वाना युष्मदा नमोभि-
रिति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां यस्ते स्तनः श-
न्न इति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह-सरस्व-
त्यभिनो नेषि रुच इति । अथ हविषो याज्या-
मियं शुष्मेभिर्विस्रवेति ॥ १० ॥

सौम्येन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह-सोमो धेनुमिति । अथ वपाया याज्यामषाढं
युत्सुं पृतनास्विति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनु-
वाक्यामाह त्वं सोम क्रतुभिरिति । अथ पुरोडा-
शस्य याज्यां या ते धामानि हविषेति । अथ ह-
विषः पुरोनुवाक्यामाह त्वमिमा ओषधीरिति ।
अथ हविषो याज्यां या ते धामानीति । वैष्णवेन
यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह विष्णो-
र्नु कं वीर्याणीति । अथ वपाया याज्यां तदस्य
प्रियमभिपाथो अस्यामिति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाह प्र तद्विष्णुस्तवते इति । अथ पुरो-
डाशस्य याज्यां परो मात्रया तनुवा वृधान इति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह वि चक्रमे पृथिवी-
मेष इति । अथ हविषो याज्यां त्रिदेवः पृथिवीमेष
इति ॥ ११ ॥

ऐन्द्रेण यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाहाऽऽते
मा इन्द्रेति । अथ वपाया याज्यां यो जात एव
प्रथमो मनस्वानिति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनु-
वाक्यामाहाभि गोत्राणि सहसा गाहमान इति ।
पुरोडाशस्य याज्यां माभिः स्पृधो मिथुतीरिति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहाय ५ वृण्वे अथ
इति । अथ हविषो याज्यामनुस्वधामक्षरन्नापो
अस्येति ॥ १२ ॥

इन्द्रेण मरुत्वता यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाह मरुत्वन्तं वृषभमिति । अथ वपाया या-
ज्यां जनिष्ठा उग्र महस इति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह कस्यावो मरुत इति । अथ पु-
रोडाशस्य याज्यां वृत्रस्य त्वा इव झ(श्र)येति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह वर्धो वृत्रमरुत
इति । अथ हविषो याज्यां स यो वृषा वृष्ण्येभि-
रिति । इन्द्रेण वृत्रतुरेण यजेत । तस्य वपायाः
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो वृत्रमतरदिति । अथ वपाया
याज्यां स एव वीर इति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो यज्ञं वर्धयन्निति । अथ पुरो-
डाशस्य याज्यामिमं यज्ञं वर्धयन्निति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो देवाञ्छम्बरहृत्येति । अथो
हविषो याज्यां यः सत्यं सिंधू ५ दधदिति ॥ १३ ॥

ऐन्द्रेण यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामा-
हेन्द्रस्तरस्वानिति । अथ वपाया याज्यां हिरण्य-
वर्णो अभयमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या-
माहेन्द्र ५ स्तुहि वज्रिण ५ स्तोमपृष्ठमिति । पुरोडा-
शस्य याज्यां स्तुहि शूरं वज्रिणमिति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो देवानामधिपा इति । अथ
हविषो याज्यां य इमे द्यावापृथिवीति ॥ १४ ॥
इन्द्रेण वज्रिणा यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माहानवस्तं रथं वृष्ण इति । अथ वपाया याज्यां
वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-

नुवाक्यामाहेन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यामहन्नाहिमन्वपइति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो यातोऽवसितस्येति । अथ हवि-
षो याज्यामभिसिध्मो अजिगादस्येति ॥ १५ ॥
वैष्णववारुण्या यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाह विष्णुं देवं वरुणमूतयेति । अथ वपाया
याज्यां मेदसा देवा वपयेति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह विष्णू वरुणा युवमिति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यां ययोरोजसा स्कभितेति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाह विष्णू वरुणावभिष-
स्तिपा वामिति । अथ हविषो याज्यामहोमु-
चेति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिव्या यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाह मही नु द्यावापृथिवीति । अथ वपाया
याज्यां प्र पूर्वजे पितरेति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह स इत्स्वपा भुवनेष्वास, इति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यां भूरिं द्वे अचरन्तीति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहेदं द्यावापृथिवी
सत्यमस्त्विति । अथ हविषो याज्यामूर्वीं पृथ्वी
बहुल इति ॥ १७ ॥

ओषधीभिर्यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह या जाता ओषधय इति । अथ वपाया
याज्यामतिविविश्वाः परिष्ठास्तेन इवेति । अथ
पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह या ओषधयः
सोम राज्ञीति । अथ पुरोडाशस्य याज्यामश्वा-
वतीं सोमवतीमिति । अथ हविषः पुरोनुवाक्या-
माहौषधीरिति मातर इति । अथ हविषो याज्या-
मन्या वोऽन्यामवत्विति ॥ १८ ॥

ऐन्द्राग्नेन पुनरुत्सृष्टेन यजेत । तस्य वपायाः
पुरोनुवाक्यामाह शुचिं न स्तोमं नवजातेति ।

अथ वपाया याज्यां श्रथद्वृत्रमिति । अथ पुरोडा-
शस्य पुरोनुवाक्यामाहोभा वामिन्द्राग्नी इति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यां प्र चर्षणिभ्य इति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाहाऽऽवृत्रहणा वृत्रहाभि-
रिति । अथ हविषो याज्यां गीर्भिर्विप्रः प्रम-
तिमिति ॥ १९ ॥

ब्राह्मणस्पत्येन तूपरेण यजेत । तस्य वपायाः
पुरोनुवाक्यामाह ब्रह्मणस्पते त्वमस्येति । अथ
वपाया याज्यां स ई५ सत्येभिरिति । अथ पुरो-
डाशस्य पुरोनुवाक्यामाह ब्रह्मणस्पतेरभवदिति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यामिन्धानोऽग्निमनवादिति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह ब्रह्मणस्पते सुय-
मस्येति । अथ हविषो याज्यां स इज्जनेन
सविशेति ॥ २० ॥

पौष्णेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
यास्ते पूषन्नाथो अन्त इति । अथ वपाया याज्यां
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिति । [अथ] पुरोडा-
शस्य पुरोनुवाक्यामाह पूषेमा आशा इति । [अथ]
पुरोडाशस्य याज्यां प्रपथे पथामजनिष्ट पूषेति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह पूषा स बन्धुर्दिव
इति । अथ हविषो याज्यामजाश्वः पशुपा वाज-
वस्त्य इति ॥ २१ ॥

मारुत्या यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह शुची वो हव्येति । अथ वपाया याज्यां प्र
चित्रमर्कमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या-
माहा५सेष्वा मरुत इति । अथ पुरोडाशस्य
याज्यां या वः शर्म शशमानायेति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाहेमे तुरं मरुत इति । अथ हविषो
याज्यामारा ईवेदचरमेति ॥ २२ ॥

ऐन्द्रमरुणेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माहानु ते दायि मह इति । अथ वपाया याज्यां
य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्तीति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाहेन्द्रो राजा जगत इति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यां तमु छुहि यो अभिभूत्योजा
इति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह स्थूरस्य रायो
बृहत इति । अथ हविषो याज्यामा ते शुष्मो
वृषभ इति ॥ २३ ॥

सावित्रेण यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माहाऽऽ देवो सातु सवितेति । अथ वपाया याज्या-
मभीवृतं कृशनैरिति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवा-
क्यामाह सद्यानो देवः सवितेति । [अथ] पुरोडा-
शस्य याज्यां विजनां छात्रा(?) इति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाह वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख-
दिति । अथ हविषो याज्यां भगं धियं बाजयन्त
इति ॥ २४ ॥

वैश्वदेवेन बहुरूपेण यजेत । तस्य वपायाः पुरो-
नुवाक्यामाहाऽऽ नो विश्वे अस्क्रागमन्त्विति ।
अथ वपाया याज्यां शं नो देवा विश्वे देवा इति ।
अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह ये सवितुः
सत्यसवस्येति । अथ पुरोडाशस्य याज्यामग्ने
याहि दूत्यमिति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह
द्यौः पितः पृथिवी इति । अथ हविषो याज्यां
विश्वे देवाः शृणुतेम५ हवमिति ॥ २५ ॥

मैत्रावरुण्या यजेत । तस्य पुरोनुवाक्यामाहाऽऽवां
मित्रावरुणेति । अथ वपाया याज्यां युवं वस्त्राणि
पीवसेति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह
तत्सुवां मित्रावरुणेति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां
यद्ग५हिष्ठं नातिविद इति । अथ हविषः पुरोनु-
वाक्यामाहाऽऽ नो मित्रावरुणेति । अथ हविषो

याज्यां प्र बाहवा सिशृतामिति । रौत्र्या रोहिण्या
यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्यामाहेमा रुद्राय
स्थिरधन्वन इति । अथ वपाया याज्यां वा दत्ते-
भिरुद्र इति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाहाह-
न्विभर्षि सायकानीति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां
मा नस्तोके तनय इति । हविषः पुरोनुवाक्या-
माहाऽऽ ते पितुर्मरुतामिति । अथ हविषो याज्या-
मेवा बभ्रो वृषभ इति ॥ २६ ॥

सौर्या यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाह सूर्यो देवीमुषसामिति । अथ वपाया
याज्यां भद्रा अश्वा हरित इति । अथ पुरोडाश-
स्य पुरोनुवाक्यामाह तत्सूर्यस्य देवत्वमिति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यां तन्मित्रस्य वरुणस्येति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहाद्या देवा उदि-
तेति । अथ हविषो याज्यां दिवो रुक्म ऊरु-
चक्षेति ॥ २७ ॥

त्वाष्ट्रा यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
त्वष्टा दधदिन्द्रायेति । अथ वपाया याज्यां तन्नस्तु-
रीपमधपोषयित्नु इति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनु-
वाक्यामाह त्वष्टा वीरं देवकाममिति । अथ पुरो-
डाशस्य याज्यां पिशङ्गरूपः सुभर इति । [अथ]
हविषां पुरोनुवाक्यामाह दशेमं त्वष्टुर्जनयन्तेति ।
अथ हविषां याज्यामाविष्ट्यो वर्धत इति ॥ २८ ॥
अथ मैत्रेण यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्या-
माह मित्रो जनान्यातयति इति । [अथ] वपाया
याज्यां प्रसमित्र मर्तो अस्तिवति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाहायं मित्रो नमस्य इति । अथ पुरो-
डाशस्य याज्यामनमीवास इडयेति । अथ हविषः
पुरोवाक्यामाह मित्रं न ई५ शम्येति । अथ हवि-
षो याज्यां महा५ आदित्य इति । आश्विनेन

यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाहाऽऽवा-
रथो रोदसीति । अथ वपाया याज्यां स
पप्रथानो अभि पञ्चभूमेति । अथ पुरोडा-
शस्य पुरोनुवाक्यामाह स्वश्वा यशसेति ।
अथ पुरोडाशस्य याज्यां युवोः श्रियं परि-
पोषेति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह यो हस्य
वा५ रथिरोति । अथ हविषो याज्यां युवं भुज्य-
मवबिद्धमिति ॥ २९ ॥

अग्नीषोमीयया यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवा-
क्यामाहाग्नीषोमा यो अद्य वामिति । अथ वपाया
याज्यां यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यतेति । अथ
पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाहाग्नीषोमा य आहु-
तिमिति । [अथ] पुरोडाशस्य याज्यामग्नीषोमा चेति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहाग्नीषोमाविम५ सु
मे शृणुतमिति । अथ हविषो याज्यामग्नीषोमा
हविषः प्रस्थितस्येति ॥ ३० ॥

वेहतेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाहा-
हमस्मि प्रथमजेति । अथ वपाया याज्यामाह पूर्व-
मग्रेरपिदहत्यन्नमिति । अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह जहाभ्यन्यमिति । पुरोडाशस्य
याज्यां पराके अन्नं निहितमिति । अथ हविषां
पुरोनुवाक्यामाह महान्तौ चरु इति । अथ हविषो
याज्यामन्नं प्राणमन्नमपान इति ॥ ३१ ॥

वाचा यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्यामाह देवीं
वाचमजनयन्त देवा इति । अथ वपाया याज्या-
माह यद्वाग्वदन्तीति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवा-
क्यामाहानन्तामन्तादधिनिर्मितामिति । [अथ] पुरो-
डाशस्य याज्यां वाचं देवा उपजीवन्तीति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाह वागक्षरं प्रथमजा इति ।
अथ हविषो याज्यां यामृषयो मन्त्रकृत इति ॥ ३२ ॥

श्रद्धया यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
श्रद्धयाऽग्निः समिध्यत इति । अथ वपाया याज्यां
प्रियं श्रद्धे ददत इति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यां यथा देवा असुरेषु इति । अथ पुरोडा-
शस्य याज्यां श्रद्धां देवा यजमाना इति । अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाह श्रद्धां प्रातर्हवामह इति ।
अथ हविषो याज्यां श्रद्धा देवानधिवस्त इति ॥ ३३ ॥

ब्रह्माभिर्यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
ब्रह्मजज्ञानं प्रथममिति । अथ वपाया याज्यां
पिता विराजामृषभ इति । अथ पुरोडाशस्य पुरो-
नुवाक्यामाह ब्रह्म देवानजनयदिति । अथ
पुरोडाशस्य याज्यामन्तरस्मिन्निमे लोका इति ।
अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह ब्रह्मन्देवास्त्रयस्त्रि-
शदिति । अथ हविषो याज्यां चतस्र आशा
इति ॥ ३४ ॥

सूर्याचन्द्रमोभ्यां यजेत । तयोः पश्वोः सूक्ते
वपयोः पुरोनुवाक्यामाह ता सूर्याचन्द्रमसेति ।
वपयोर्याज्यामाहोभावन्तौ परियात अर्भ्येति ।
[अथ] पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह पती क्षुमाद्विश्व
विदेति । अथ पुरोडाशस्य याज्यां विश्ववपरी
प्रतरणेति । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहास्य
श्रवोनद्य इति । अथ हविषो याज्यां पूर्वापरं
चरताविति ॥ ३५ ॥

आद्भिर्यजेत । तस्या वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
हिरण्यवर्णेति । [अथ] वपाया याज्यां यासां राजा
वरुण इति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह
यासां देवा दिवि कृण्वन्ति इति । अथ पुरोडा-
शस्य याज्यां शिवेन मा चक्षुषेति । अथ हविषः
पुरोनुवाक्यामाहाऽऽपो भद्रा इति । अथ हविषो
याज्यामादित्पश्यामीति ॥ ३६ ॥

सर्वेषां पशुना
नियसवनीयानां
सर्वेषां समान
नौर्यप्राजापत्या
नीत्यादयो निरु
प्राप्ताभीषोभीया
निकृतिः । उ
इति येषां प्रत्य
वस्य चतुर्णां
मीमांसकैरभीषो
अस्मच्छाखाय
३-६-१))
मस्ति । तस्मा
स्तेषां प्रकृति
प्राप्त्यान्येषु प्र
भवति । नहि
इयादभीषोभी
सवनेषु क्रिय
रोडाशधर्ममे
वनीयः प्रकृ
विकारास्तेषा
पुरोडाशप्रकृ
मेकदेवतानां

भगेन यजेत । तस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
 प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रमिति । अथ वपाया याज्यां प्रात-
 र्जितं भगमुग्रमिति । अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या-
 माह-भग प्रणेतर्भग इति । अथ पुरोडाशस्य
 याज्यामुतेदानीं भगवन्तः स्याम, इति । अथ
 हविषः पुरोनुवाक्यामाह-भग एव भगवाँ अस्तु
 देवा इति । अथ हविषो याज्यामाह समध्वरा-
 योषसो नमन्तेति ॥ ३७ ॥ १८ ॥

सर्वेषां पशुबन्धानां साङ्गो विधिरेष एव नायमतिदेशोऽपि तु सोमाङ्गैः संकीर्णोऽग्नीषो-
 मीयसवनीयानां विधिरिति ततो निष्कृष्टो निरूढोऽतिदेशप्राप्तो निरूढ एव व्याख्यातः ।
 स सर्वेषां समानः । औपदेशिकाग्नीषोमीयादीनामितरेषामतिदेशकः । एवं च निरूढो
 सौर्यप्राजापत्यावपि । ये वैशेषिकमन्त्राः शाखान्तरीया इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरो-
 मीत्यादयो निरूढे श्रूयमाणास्तेऽग्नीषोमीयादौ सौर्यप्राजापत्ययोरपि चातिदेशादूह्याः ।
 तत्राग्नीषोमीयादयोऽपि निरूढस्यांशे विवृतयः । अन्याध्वर्यवे चैते प्रकृतयो निरूढो
 विकृतिः । उक्तमेतद्दर्शपूर्णमासप्रकृतय इष्टिपशुबन्धास्ते स्वधर्माणः सामान्याद्विकार
 इति येषां प्रत्यक्षाण्यङ्गानि तेषामन्ये विकारा ये त्वप्रत्यक्षाङ्गा इति । एवं चाग्नीषोमी-
 यस्य चतुर्णां सवनीयानां निरूढस्य च षष्ठस्य सर्वपशुप्रकृतित्वमुक्तं भवति । न तु
 मीमांसकैरग्नीषोमीयस्यैव सर्वपशुप्रकृतित्वमुक्तं तत्रैव पशुधर्माणां प्रत्यक्षान्नानादिति ।
 अस्मच्छाखायां हौत्रं पशोस्तु निरूढं प्रकृत्यैवोक्तं—अज्जन्ति त्वामध्वरे (तै० ब्रा०
 ३-६-१) इति प्रश्नेन । तदूहेनान्यपशुषु चोदकेनैव प्राप्नोति । न च तेषु प्रत्यक्षं विधान-
 मस्ति । तस्मादप्रत्यक्षाङ्गत्वादन्येषु नैमित्तिककाम्येषु स्वतन्त्रपशुषु निरूढो हौत्रं प्रयच्छ-
 स्तेषां प्रकृतिर्भवत्येव । तथा चाऽऽध्वर्यवं वैशेषिकं वेदिमानादिकं चौपदेशिकमेव ।
 प्राधान्येषु प्रयच्छत(च्छस्त)थाऽग्नीषोमीयादिषु आध्वर्यवमतिदिष्टं प्राप्य तद्विकृतेऽपि
 भवति । नहि भिक्षुको भिक्षुकाद्याचत इति न्यायात् । एवं च तत्रान्तर्गतेषु पशुषु सादृ-
 श्यादग्नीषोमीयादय एव प्रकृतिस्तत्रापि व्यवस्थौपसध्ये क्रियमाणानामग्नीषोमीय एव
 सवनेषु क्रियमाणानामग्नेयादयस्तत्रापि व्यवस्थाऽऽग्नेयैन्द्राग्नयोस्तयोस्तुल्यत्वेऽपि पशुपु-
 रोडाशधर्मभेदादव्यवस्था येषां ह्याग्नेयपुरोडाशविकाराः पशुपुरोडाशास्तेषामाग्नेयः स-
 वनीयः प्रकृतिर्धर्मेषां तु द्विदेवत्यानां बहुदेवत्यानां वा पशुपुरोडाशा ऐन्द्राग्नपुरोडाश
 विकारास्तेषामैन्द्राग्न एव प्रकृतिः । येषामनेकदेवतानामग्नीषोमीय एव पुरोडाशः पशु-
 पुरोडाशप्रकृतिस्तेऽप्याग्नेयस्यैव सवनीयस्य विकारा आग्नेयवत्तेषां धर्मसादृश्यात् । येषा-
 भेकदेवतानामैन्द्राग्नपुरोडाशधर्मकाः पशुपुरोडाशास्तेषामैन्द्राग्नः सवनीयः प्रकृतिर्वाऽऽ-

ग्नेयो हविःसामान्यं बलीय इत्युक्तमेव । ये त्वन्ये सरस्वतीदेवताकाः सरस्वदेवता-
कास्ते प्रातिपदिकसाम्येन, ये च स्त्रीदेवताकास्ते स्त्रीदेवतासाम्येन सरस्वत्यां प्रेष्याः
सवनीयाया एव विकारा इति व्यवस्था । सवनीयानां चतुर्णामग्नीषोमीयपशुवदेवोप-
दिष्टधर्मत्वेन नाग्नीषोमीयविकृतित्वं मीमांसकाभिमतम् । कुतः । यतस्तेषां ज्योति-
ष्टोमसंस्थान्तर्गतानां ज्योतिष्टोमप्रकरणगतयस्त्वङ्गोपदेशस्याविशिष्टत्वात् । नहि तत्राग्नी-
षोमीयादीनां देवताविशेषा विहिता सन्ति नावान्तरप्रकरणेन नियमो भवेत् । किंतु
‘ यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, इत्यर्थवादादाश्रयमन्नं दीक्षितस्येति विधेर्हेतुसमर्पणे प्रस्ता-
वकाद्विधिरनुमीयते । नतु तद्विधिरस्मच्छाखायां साक्षादस्ति । तथाऽऽग्नेयादीनामप्यनु-
वादादेव विधय उन्नीयन्ते । वाजपेये हि श्रूयते—आग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टोममेव
तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् ।
मारुत्या बृहतः स्तोत्रम् । इत्यर्थवादेन वाजपेयपशुदेवताविधिपरेणाग्निष्टोमादिसं-
स्थास्त्वाग्नेयादिपशुविधयोऽनुमीयन्तेऽतस्तु ते सर्वेऽपि पशवो ह्यविशेषेण ज्योतिष्टोमं
प्राप्ता अतस्तेषां सर्वेषामप्यवान्तरप्रकरणं समानमेव । तथा चात्र प्रैषविशेषा अपि
चैन्द्रे सारस्वत्यां मैत्रावरुणप्रैषाभावश्च सूत्रान्तरादेव । तथा सूत्रान्तरवशात्प्रैषविशेष-
नियमो वचनादेवेत्युक्तम् । तस्मादग्नीषोमीयादयः पञ्चापि सोमे तत्रान्तर्गतानां व्यवस्थिताः
प्रकृतयः । सोमे तन्त्रबहिर्भूतानां तु निरूढ ऐन्द्राग्न एवेति पञ्चापि पशवः प्रत्यक्षधर्माणो
हौत्रेण निरूढस्य विकृतय इतर आध्वर्यवेण वैशेषिकेण च हौत्रमतिदेशात्समानमेव
प्राप्तमपि सूत्रान्तरादैन्द्रे सारस्वत्यां च मैत्रावरुणव्यापारप्रातिबन्धेनैव व्यवस्थापितमि-
त्यलमतिप्रसङ्गेन । जैमिनीयैस्तु पञ्चपशुप्रकृतित्वमाशङ्क्य दूषितं न्यायेन तत्त्वस्मच्छा-
खोपदेशसूचितं न्यायव्याख्याने सूत्रतात्पर्ये दर्शितमतोऽस्मत्सूत्रेऽयमेव प्रकारो ज्ञेयः ।

न्यायोपदेशयोः केचिद् विकल्पं ब्रुवते न तत् ।

युक्तं न्यायोऽनुमानं तु श्रुतितुल्यं कथं भवेत् ॥ ३७ ॥ १८ ॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । तस्या आ-
श्विनः सारस्वतमैन्द्रं बार्हस्पत्यमिति चतस्रो
देवताः । तस्या निरूढपशुबन्धवत्कल्पः । यदा
जानाति समिद्धयः प्रेष्येति तदा तं मैत्रावरुणः
प्रेष्यति-होता यज्ञत्समिधाऽग्निमिडस्पद इति ।
अथ होता यजति-समिद्धो अग्निरश्विनेति ।
ताविमावेव व्यतिषङ्गमुत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः

स
कोकि
इत्या
व्या

रस्वदेवता-
प्रेष्याः
शुवदेवोप-
ज्योति-
तत्राग्नी-
किंनु
प्रस्ता-
मप्यनु-
शेमेव
त्रम् ।
दितं-
तेष्टोमं
अपि
शेष-
ताः
र्णि
मेव
मे-
-

प्रेष्यत्युत्तरेणोत्तरेण होता यजति । समानं पर्य-
ग्निकरणमाज्यभागाविति । त्रिपशुके वपापुरोडा-
शहविर्यागाणां पुरोनुवाक्यास्ता एव याज्या
भवन्ति । तत्र तिसृणां वपानां तिस्र ऋचस्तासां
चैकैकां कस्यांचिद्वपायां पुरोनुवाक्या कस्यांचि-
द्याज्येत्येवं द्विरूपा । अश्विना हविरिन्द्रियमिति ।
यदा जानाति देवेभ्यः प्रेष्येति तं मैत्रावरुणः
प्रेष्यति देवं बर्हिः सरस्वतीति । अथ होता
यजति देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेत्तिविति ।
यदा जानाति सूक्तवाकाय सूक्ता प्रेष्येति तं मै-
त्रावरुणः प्रेष्यति अग्निमद्य होतारमवृणीतेति
सूक्तवाकाय प्रेषितो होता जपति । इदं द्यावा-
पृथिवीति यथोक्ता देवता ऊहयति । यदा शंयुवा-
काय प्रेष्यति तच्छंयोरिति । व्याख्यातं (ताः)
संयाजाः । वेदः स्तीर्त्वा तीर्थेन बहिर्निष्क्रम्य
हृदयशूलमनुमन्त्र्य यथेतं प्रतिनिष्क्रामति । संति-
ष्ठते चरकसौत्रामणी ॥ १९ ॥

सप्तमी हविर्यज्ञसंस्था पश्चेकसाध्या सौत्रामणीशब्देनोच्यते । सा द्विविधा । एका
कोकिली, अपरा चरका । अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत (तै० सं० ५-६-३)
इत्यादावङ्गत्वेन श्रूयमाणा चरकैव । सा तु (तै० ब्रा० २-६-११) पशुबन्धेन
व्याख्याता ॥ १९ ॥

कोकिल्या यक्ष्यमाणो भवति । तस्या ऐन्द्रः पशुः ।
तस्या निरूढपशुबन्धवत्कल्पः । यदा जानाति
समिद्भ्यः प्रेष्येति तदा तं मैत्रावरुणः प्रेष्यति होता
यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पद इति । अथ होता यजति
समिद्ध इन्द्र उषसामनीक इति । ताविभावेव व्यति-
षङ्गमुत्तरेण मैत्रावरुणः प्रेष्यत्युत्तरेणोत्तरेण
होता यजति । समानं पर्यग्निकरणमाज्यभा-
गाविति । अथैन्द्रस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां
द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये क्रमेण भवत्याचर्षणि प्रा विवे-
षयन्मोति । तः सध्रीचीः सत्यमित्तन्न त्वावाविति ।

प्रशसाहिषे स शेवृधमधिपा इति । यदा जाना-
ति देवेभ्यः प्रेष्यति तं मैत्रावरुणः प्रेष्यति देवं
वर्हिरिन्द्रमित्यादि । अथ होता यजति देवं
वर्हिरित्यादि । यदा सूक्तवाकाय प्रेष्यति तं मैत्रा-
वरुणोऽग्निमद्येति । अथ होता यजति इदं व्यावापृ-
थिवीति । यथोक्तां देवतामूहयति शंयुवाकमु-
क्त्वाऽथ संयाजयति हृदयशूलमभिमन्त्र्य निष्क्रा-
मतः । संतिष्ठते कोकिली ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बीयहौत्रसूत्रे द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

गतार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमहादेवदीक्षितसोमयाजिकृतायामापस्तम्बहौत्रसूत्रप्रयोगचन्द्रिकायां
द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ चतुर्थः पटलः ।

अथातश्चातुर्मास्यानि यक्ष्यमाणो भवति । पूर्वस्मिन्
पर्वण्यन्वारम्भणीया । तस्याः पञ्चदश सामिधेन्यः ।
पञ्च प्रयाजा वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविषां वै-
श्वानरो न ऊत्या पृष्ठो दिवीति वैश्वानरस्य
याज्यानुवाक्ये । पर्जन्याय प्रगायत दिवस्पुत्राय
मीढुषे । स नो यवसमिच्छतु । अच्छा वद तव
संगीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवासा
कनिकददृषभो जीरदानुरेतो दधात्वोषधीषु गर्भ-
मिति पर्जन्यस्य याज्यानुवाक्ये । सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते ॥ १ ॥

गतार्थम् ॥ १ ॥

अथ वैश्वदेवपर्व । यदा गार्हपत्यात्प्रणीयमानायानु-
ब्रूहीत्युक्ते तदा होता पशुबन्धवदग्निं प्रणीयान्वाह ।
तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । नव प्रयाजाः, चतु-
र्थोऽत्र(न्न)(?)मवान्तरेणाऽऽपाशुकाश्चत्वारो दुरः-
प्रभृतयः प्रैषप्रतीकं याज्याः पशुवत्समानयनम् ।
निर्मन्थ्यस्याऽऽवृता निर्मन्थ्येन प्रचरति पशुवत्स-

मानयनम् । अग्रेयं यज्ञमध्वरं सोम यास्ते मयोभुव
 इति द्वे आज्यभागावथ हविषामग्निर्मूर्धा भुव
 इत्याग्नेयस्य त्वं नः सोम या ते धामानीति
 सौम्यस्य । तत्सवितुरचितीति सावित्रस्योपा-
 शु सावित्रेण द्यावापृथिव्या च प्रचरति चो-
 दयित्री सूनृतानां पावीरवी कन्येति सारस्वतस्य
 पूषा गा शुक्रं त इति पौष्णस्य । तेऽवर्धन्तु प्र चि-
 त्रमर्कमिति मारुतस्य । विश्वे देवा विश्व देवा इति
 वैश्वदेवस्य । द्यावा नः पृथिवी प्र पूर्वजे पितरेति
 द्यावापृथिव्योः । अग्निं स्तोमेन स हव्यवाडमर्त्य
 इति द्वे स्विष्टकृतः । अथ नवानूयाजान्यजति ।
 अष्टावाद्याः पाशुकाः प्रैषवर्जमुत्तमेनोत्तमम् । यदा
 सूक्तवाकाय प्रेषितो ब्रवीति इदं द्यावापृथिवी
 इति संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं धामा-
 ऽऽश्नास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽशीः पु होताऽनुवर्त-
 यते । यदा वाजिभ्योऽनुब्रूहीति संप्रेष्यति तदा
 होता शं नो भवन्तु वाजे वाजे इति । अथोर्ध्वजु-
 रासीनोऽनवानं होता यजति वाजिनस्याग्ने वीही-
 त्यनुयजति । त्रयाणां ह वै हविषां स्विष्टकृतेन
 संयजति सोमस्य वाजिनस्य घर्मस्येति विज्ञायते ।
 उद्रेकेण पशुबन्धवद्दिशः प्रतीच्याऽन्तर्वेदि शेषं सर्वं
 समुपहूय भक्षयन्ति । असावसावुपह्वयस्वेति
 कर्मनामधेयानामामन्त्रयते । उपहूत इति प्रतिव-
 चनम् । होता प्रथमो भक्ष[य]ति यजमान उत्तमः ।
 वाजिनां भक्षोऽवतु वाजो अस्मां रेतः सिक्तम-
 मृतं बलाय । स न इन्द्रियं द्रविणं दधातु मारि-
 षाम वाजिनं भक्षयन्तः । तस्य ते वाजिभिर्भक्षं
 कृतस्य वाजिभिः सुतस्य वाजिपीतस्य वाजिन-
 स्योपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति भक्षयति । समा-
 नमा वेदास्तरणान्तात्सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥२॥

इत्यापस्तम्बीयहौत्रसूत्रे द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

व्याख्यातम् । ननु—वाजिनाम् (जै० सू० १६-४-८) इति वैश्वदेवे पर्वाणि वाजिनेज्यादेवतानां वाजिनमप्यावाहनकाले स्विष्टकृदादिदेवतानामिवाऽऽवाहनं कर्तव्यमिति प्राप्ते—परप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वाद्द्रव्यस्य चाऽऽवाहनकाले जनिष्यमाणत्वेनानि-श्चितत्वात्तद्विष्णोरुरुक्रमस्यैव नाऽऽवाहनम् । अत एव स वै वाजिनो नाऽऽवाहयतीति लिङ्गम् ॥ २ ॥

इति श्रीमहादेवविरचितापस्तम्बहौत्रसूत्रभाष्ये द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ पञ्चमः पटलः ।

अथ वरुणप्रघासपर्व । तस्य वैश्वदेववत्कल्पः । समे प्राची वेदी भवतः । उत्तरामध्वर्युः संचरति । दक्षिणां प्रतिप्रस्थाता । अग्निप्रणयनमावृत्तिः । पशुषन्निर्मन्थयौ सामिधेन्यश्च । नव प्रयाजा नवानूयाजाः । आज्यभागप्रभृति पौष्णान्तः समानम् । वैश्वदेवेनाथ हविषामिन्द्राग्नी रोचना दिवः श्रथद्वृत्रमित्यैन्द्राग्नस्याग्न्योः प्रचर्षणिभ्य इति याज्यामेकं समामनन्ति । मरुतो यस्य हि श्रियसे कं भानुभिरिति मारुत्या यज्ञैर्वा यज्ञवाहस इति पुरोनुवाक्या वा । अव ते हेड उदुत्तममिति वारुणस्य । कया नश्चित्र कोध(?) इति कायस्योपांशु प्रचरति । अग्ने नय आदेवानामिति द्वे स्विष्टकृतः । शं नो भवन्तु वाजे वाज इत्यामिक्षायाः । अथावभृथस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । अपि वा नवेद्यपः(?) प्रगृह्यतिष्ठन्तोऽवभृथेन चरन्ति । लुप्यन्ते प्रवराः । अपवर्हिषः प्रयाजानिष्ठाऽप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति । अप्सवश्च इत्येषा अप्सु मे सोम इत्यप्सुमन्तौ । अथ हविष इमं मे वरुण तत्त्वा यामीति वारुणस्य । त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्न इति द्वे स्विष्टकृतः । अन्योन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः । उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यासित्वा समिधः कृत्वाऽऽप्रतीक्षा तूष्णीमेत्येधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिधमाधायाऽऽपोऽन्वचारिषमित्युपतिष्ठते । संतिष्ठत एषेष्टिः । संतिष्ठते वरुणप्रघासम् ॥ १ ॥

तन्नाशि
उभयत्राप्य
वैश्वदेववद
विशेषः
सुचमिति
पञ्चानां
उपावहय

तस्य

तत्राग्निप्रणयनम् । केचिदध्वर्यव एकवचनान्तं प्रैषं प्रयुञ्जति । केचिद्विवचनान्तम् ।
उभयत्राप्यग्निप्रणयने न कश्चिद्विरोधः । सामिधेनीषु धार्ये भवतः । आवाहने पूषान्तं
वैश्वदेववदावाह्येन्द्राग्नी । आवह मरुतो वरुणं कं देवाः आज्यपामित्यादि । स्तुगादापने
विशेषः । धृतवतीमध्वर्योः स्तुचमास्येथां देवा युवं विश्ववारा इति । धृतवतीपदस्य
स्तुचमिति पदस्य च न उहोऽनर्थत्वात् । अत्र नव प्रधानदेवताः । तत्राऽऽद्यानां
षष्ठानां याज्यानुवाक्या (तै० सं० ४ । १ । ११) वैश्वदेव्यामुक्ताः । वाजिनमक्ष
उपावहयाचने प्रतिप्रस्थाता तृतीयो भवति । गतार्थमन्यत् ॥ १ ॥

अथ साकमेधपर्व । द्वयहः साकमेधैर्यजते ।
अग्निनाऽनीकवता यजेत । साकं रश्मिभिः प्रच-
रन्ति । तस्य पञ्चदश सामिधेन्यः पञ्च प्रयाजाः ।
वार्त्रघ्नावाज्यभागावथ हविषो भद्रा ते अग्ने भद्रं
त अग्न इति द्वे प्रधानस्य सैनानीकेनेति वा ।
स्वस्ति नो दिवो यथा होतुर्मनुष इति द्वे स्विष्ट-
कृतः । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ २ ॥

तत्र पूर्वेद्युस्तिष्ठ इष्टयः । अनुसवनं पूर्वाह्णे । अग्नयेऽनीकवत इष्टिः ॥ २ ॥

अथ मरुता सांतपनेन यजेत । तस्य पञ्च
प्रयाजाः । अग्निमीडे पुरोहितं वृषा सोम द्युमेति
द्वे आज्यभागौ पुरोनुवाक्ये । अथ प्रधानस्य
हविषः पुरोनुवाक्यामाह सांतपन इदमिति ।
अथ याज्यां यो नो मर्तो वसव इति । अथ
विकल्पितां याज्यां संवत्सरीणां मरुत इति । तत्रैव
स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह पिप्रीहि देवामिति
तत्रैव याज्यामग्ने यदघविश इति । सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते ॥ ३ ॥

अपराह्णे स्पष्टम् ॥ ३ ॥

गृहमेधीयस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । तत्राऽऽज्यभाग-
प्रभृतीढान्तं प्रचरति । अथाऽऽज्यभागयोरग्निना
रयिमश्रवद्भ्यः स्फानो अमी वहेति । अथ प्रधा-
नस्य पुरोनुवाक्यामाह गृहमेधास आगत इति ।
तत्रैव याज्यां पूर्वाभिर्हि ददाशिमिति । प्रबुध्नि-
या इरत इति याज्या वा । तत्रैव स्विष्टकृतः

पुरोनुवाक्यामाहोपयमेति युवतिरिति । अथ
तत्रैव याज्यामिमो अग्ने वीततमानीति ॥ ४ ॥

ननु गृहमेधीये (जै० सू० १६-४-७) न सामिधेनीरन्वाहेति गृहमेधीये सामि-
धेनीनिषेधादावाहनमपि न कार्यम् । कौषीतके आवाहनविधिभ्यः परतोऽथ यत्परस्तात्
सामिधेनीनां जपति वज्रो वै सामिधेन्य इति सामिधेनीपरामर्शेन तदवान्तरप्रकरणे
पाठेन तदङ्गत्वावगतेरिति प्राप्ते-उभयोर्भिन्नकार्यार्थत्वेन गुणानां च परार्थत्वादिति
न्यायेन परस्पराङ्गाङ्गिमावे मानाभावात्परस्ताज्जपविधेर्दूरस्थानुवादेनाप्युपपत्ताववान्तर-
प्रकरणाभावात्ताऽऽवाहनबाधः । गतार्थमन्यत् ॥ ४ ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो यजेत । पञ्चदश सामिधेन्यः ।

पञ्च प्रयाजा वार्त्रिघ्नावाज्यभागावथ हविषः

क्रीडं वः शर्ध अत्यासो नये मरुत इति द्वे याज्या-

पुरोनुवाक्ये । प्रैषामज्मेषु विधुरेव उपह्वरेषु यद-

चिध्वमिति वा । अग्निमग्निं हवीमभि तं शश्वन्त

इति द्वे स्विष्टकृतः । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ५ ॥

गतार्थम् । पौर्णमासतन्त्रं संतिष्ठते ॥ ५ ॥

तदानीमेव महाहविर्भिर्यजेत । तद्वरुणप्रघासेन व्या-

ख्यातमष्टौ प्रधानदेवताः । अग्निः सोमः सविता

सरस्वती पूषा इन्द्राग्नी इन्द्रो विश्वकर्मा चेति सप्त-

दश सामिधेन्यो नव प्रयाजाः । इन्द्राग्नी रोचना

दिवः श्रथद्वृत्रेत्यैन्द्राग्न्योर्याज्यापुरोनुवाक्ययोः ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नर इत्यैन्द्रस्य याज्या-

पुरोनुवाक्ययोः । विश्वकर्महविषा वावृधानो विश्व-

कर्महविषा वर्धनेनेति वैश्वकर्मणस्य याज्यापुरो-

नुवाक्ययोः । समानं वरुणप्रघासेन । यदा सूक्तवाकं

पठति तदा इदा वत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते

दिव्यं धामाऽऽशास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु

होताऽनुवर्तयति । संतिष्ठते महाहविः ॥ ६ ॥

समाप्तायामिष्टौ महाहविर्नामकैर्हविर्भिर्यजेत । व्याख्यातमन्यत् ॥ ६ ॥

तदानीमेव महापितृयज्ञेन यजेत । तस्य त्रिः

(तिस्रः) सामिधेन्यः । यदाऽग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः

समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति तदोशनस्तस्त्वा

सामि-
त्परस्तात्
प्रकरणे
त्वादिति
वान्तर-

हवामह इत्येताः सामिधेनीं त्रिरन्वाह । सः सृष्टे
प्रवरं प्रवृणीते सीद होतरित्येतावान्प्रवरः । अप-
बर्हिषः प्रयाजान्यजति । जीवातुमन्तावाज्यभागौ
ताभ्यां प्रचर्य विसृज्य यज्ञोपवीतं प्राचीनावीतं
कुरुते होता दक्षिणो विपरिक्रामति । यदा
सोमाय पितृमतेऽनुस्वधेति संप्रेष्यति द्वे पुरोनु-
वाक्ये अन्वाहैकैकां याज्याः सप्रणवे स्याताम् ।
यदाऽऽस्वधेत्याश्रावयति प्रत्याश्राविते सोमं
पितृमन्तः स्वधेति संप्रेष्यति ये स्वधामह इत्या-
गूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति त्वः सोम
प्रचिकित, त्वया हि न इति द्वे पुरोनुवाक्ये त्वः
सोम पितृभिरिति याज्या । अथ पितृन्वर्हिषदो
वर्हिषदः पितर ऊत्ये अहं पितृन् इति द्वे पुरो-
नुवाक्ये । उपहूताः पितर इति याज्या । पितृ-
नग्निष्वात्तान्, अग्निष्वात्ताः पितरः, अग्निष्वात्ता-
नृतुमत इति द्वे पुरोनुवाक्ये । वान्यायै दुग्धे
जुषमाणा इति याज्याम् । अथैकेषामग्निं कव्यवा-
हनेन यमेन वा यजेत । यदग्ने कव्यवाहनः त्वमग्न
ईडित इति द्वे पुरोनुवाक्ये । मातलीकव्यैर्यमो
अङ्गिरोभिरिति याज्याम् । ये तात्रपुर्देवत्रेति
स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यां हव्यवाहमजरामिति
यजति । अथेडामुपहूयावान्तरेडां होताऽवजिघ्रति ।
अथ यज्ञोपवीतं कुरुते । अपबर्हिषावनूयाजौ
यजति । सूक्तवाकं प्रति होता निवीतं कुरुते न
पत्नीं संयाजयन्ति । संतिष्ठते पितृयज्ञः ॥ ७ ॥

तेन साकमेधैः सहैतस्य त्रैयम्बकस्य च समानप्रधानता । अग्नये देवेभ्य इति वाच-
निकोऽयं प्रेषो न तूहेन । तस्योहस्याप्राप्तेः । एकामन्वाह त्रिरन्वाहेति व्याख्यातम् ।
आ नो अग्ने सुकेतुना रयिं त्वः सोम महे मगमिति जीवातुमन्तावाज्यभागौ । उत्तरतः
सक्तौ स्थितो दक्षिण तः स्वक्तिमागत्य तिष्ठति । द्वे पुरोनुवाक्ये प्रणवान्ते स्याताम् ।
ब्रूहि श्रावय श्रौषट् ये यजामहे वौषट्, एतेषामपवादत्वेनान्ये स्वधेति पञ्चानां स्थाने
विधीयते । वषट्कारस्थाने स्वधा नम इति ॥ ७ ॥

शुनासीरीयेण यजेत । तस्य सप्तदश सामि-
धेन्यः । नव प्रयाजाः । तस्य वैश्वदेवेन कल्पो
व्याख्यातः । पञ्च संचरैरिष्ट्वाऽथैन्द्राग्नेन यजेत
वैश्वदेवेनेन्द्रः शुनासीरीयेण वायव्येन सौर्येणेति ।
इन्द्राय शुनासीराय सुचा जुहुत नो हविः ।
जुषतां प्रतिमेधिरे । प्र हव्यानि घृतवन्त्यस्मै हर्य-
श्वाय भरता सजोषाः । इन्द्रंतुभिर्ब्रह्मणा वावृ-
धानः शुनासीरो हविरिदं जुषस्वेति शुनासीरस्य
याज्यानुवाक्ये । वायो शतः हरीणां प्र याभि-
र्यासीति वायो । उदु त्यं जातवेदसं चित्रं देवाना-
मिति द्वे सूर्यस्य । सूर्यमुपांशु प्रचरति ।
अग्निः स्तोमेन स हव्यवाडमर्त्य इति द्वे स्विष्ट-
कृतः । अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं
धामाऽऽशास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽ-
नुवर्तयते । वाजिनवर्जं संतिष्ठते चातुर्मास्यानि ॥ ८ ॥

द्व्यहाद्यतीते पर्वणि प्रयोगो वचनात् । शुनासीरोपलक्षितत्वाच्छुनासीरीयं कर्म । उत्तर-
वेदेरमावा द्वैश्वदेवेनेत्युक्तम् । शुनासीरीयान्तैव संस्था चातुर्मास्यानां सोमादेरङ्गत्वात् ।
गतार्थमन्यत् ॥ ८ ॥

नैनमनीजानं सोमेन फाल्गुनी प्राप्नुयात् ॥ ९ ॥

एनं यजमानं सोमेनानीजानं फाल्गुनी पौर्णमासी न प्राप्नुयात् । फाल्गुन्यां
पौर्णमास्यां सोमेनावश्यमेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सोमाभावे पशुना ॥ १० ॥

अशक्तो पशुना निरूढकल्पेनानन्तरे पर्वणि ॥ १० ॥

पश्वभावे पुनः प्रयोगश्चातुर्मास्यानां चातुर्मास्यानाम् ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बहौत्रसूत्रे द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

इष्टिरप्युक्ता कात्यायनबौधायनवैखानसैः । तदकरणे पुनः प्रयोगः । तान्यकृतैव
पुनः प्रयोगोऽभ्यास इत्यर्थः । ततोऽपि सोमेन पशुना वा समाप्तिः । इष्टिराग्नेयी का-
त्यायनीयानाम् । अन्यैः सवनेष्टिरित्युक्तम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालो
वैश्वदेवो द्वादशकपालो वैश्वदेवश्चरुर्वा समानतन्त्रा भिन्नतन्त्रा वैका । अभ्यासः प्रश्न-
समाप्त्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमहादेवदीक्षितसोमयाजिकृतायामापस्तम्बहौत्रसूत्रव्याख्यायां
प्रयोगचन्द्रिकायां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः प्रश्नश्च ॥

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथ द्वाविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्यलसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।

नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिमम् ॥

एकविंशे निरूपितौ हौत्रप्रवरनिर्णयौ ।

द्वाविंशे चाथ वक्ष्यन्ते वायव्यादिपश्चिष्टयः ॥

काम्यैः पशुभिरमावास्यां पौर्णमासीं वा स५

स्थाप्य यजेत । ते ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ १ ॥

काम्यैः पशुभिरिति । अथ काम्याः पशुबन्धा उच्यन्ते । वायव्यं श्वेतमित्येवमाद्यास्ते काम्याः (न्य) प्रायास्तैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजनीयेऽहनीति सूत्रकारः । यजेत तत्र काम्यनामेव पर्वनियमः । न तु नैमित्तिकानां मध्ये विहितानाम् । यथा—‘ इन्द्राय मन्युमते मनस्वते, संग्रामे संयत्ते ’ इत्येवमादीनामाश्विनं धूम्रललामालभेत, ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालभेत्येवमादीनां च न तु पर्वनियमः । निमित्तानन्तरं कर्तव्यम् (व्य-त्वात्) ॥ १ ॥

तेषां निरूढपशुबन्धेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

तेषां वायव्यादीनां पशूनां निरूढपशुना कल्पः प्रकारो निरूपित इत्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वेष्वभिचारिकेषु शरमयं बहिर्वैभीतक इध्मो

लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः

प्रचरन्ति ॥ ३ ॥

ऋत्विजः प्रचरन्तीति वचनाद्यजमानोऽपि लोहितोष्णीषादिः ॥ ३ ॥

वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति यथास्मा-

न्नातम् ॥ ४ ॥

वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायव्यः । स च श्वेतवर्णः । तमालभेत संस्पृशेत् ।

बर्हिः प्लक्षशास्त्राभ्यां यागार्थमुपाकुर्यादित्यर्थः । यद्यप्यत्र यजेतेति न श्रूयते तथाऽपि द्रव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादन्वयानुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं यागः कल्पनीयः ॥ ४ ॥

तेषामावापिकेषु स्थानेषु यथादेवतं षडृचो
निदधाति पीवोऽन्नां रयिवृधः सुमेधा इति ।
एतानि यथारूपं यथादेवतमाभ्यातानि भवन्ति
॥ ५ ॥ मल्हा इति मणिला इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तेषां काम्यानां यथालिङ्गदेवतं षडृचो निदधाति । वपायाः पुरोडाशस्य हविष इति द्वे द्वे आद्ये वपाया द्वे उत्तरे पुरोडाशस्योत्तरे हविषः । इदं याजुषं हौत्रम् ।

अथ कर्मक्रमः—पर्वण्यग्निहोत्रं हुत्वा पशुबन्धेन यक्ष्ये भूतिमवाप्नुवानीति संकल्पः । अथ येन यज्ञेनेर्त्सेदित्याग्नेययागः पृथक्तन्त्रेण केचिदिच्छन्ति । केचित्समानतन्त्रेण । समानतन्त्रपक्षे पशुतन्त्रमेव । संकल्प्य समारोप्य मथित्वाऽऽयतने मिधाय विद्युत् षड्ढोता पश्चिष्ट्यादि । पशुपात्रसादनकाले स्फ्यश्च कपालानि चेत्याद्यपरतो येन यज्ञेन संसव(नेर्त्से)दित्याग्नेयस्य पुरतः पाशुकानि पात्राणि पाज्यादीनि पात्राणि संमृश्य वानस्पत्याऽसीत्याग्नेयं (त्याद्याग्नेयं) निरूप्य, उपसाद्य प्रोक्ष्य शुन्धध्वमित्यादिकृष्णाजिनादानादीन्धाप्यलेपनियनान्तं कृत्वोत्तस्परिग्राह्याद्याज्यान्याभिमन्व्येदमहमित्यादिपुरोडाशमासाद्य यूपावटपरिलेखनादिषूपाकरणकाले श्वेतवर्णमजं पशुमानीय वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति वायवे त्वा जुष्टं नियुनाज्मि वायवे त्वा० प्रोक्षामि, वायवे त्वा० उत्कृन्तामि, वायवे त्वा० अभिघारयामि, वपामासाद्योत्तमप्रयाजाद्याज्यभागाविष्ट्वाऽऽग्नेयेन प्रचर्य स्विष्टकृदिडामार्जनान्तं [कृत्वा] ततो वपाप्रचारः परिवप्यहोमादि । केचित्पशुस्विष्टकृदिडयोः सह पुरोडाशस्याऽऽग्नेयस्यान्ते पिष्टलेपादिसवनीयानामुत्कर्षपक्षवन्नारिष्ठान्हुत्वाऽग्निर्भूतानामित्यादि पीवोऽन्नामिति षडृचः । ततो वपायाः पुरोडाशस्य हविष इति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये ।

एतमेव सन्तम् । एतं भूतिफलं सन्तं वायवे नियुत्वत आलभेत । येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र होतव्या इति वचनात् । पशुबन्धेन यक्ष्ये भूतिमवाप्नुवानीति । सर्वं पूर्ववत् । वायवे नियुत्वते त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अग्निवाद्धिरण्यगर्भ इत्याहरणान्तं पूर्ववद्वाज्यानुवाक्याः । शेषं पूर्ववत् ।

उ्योगामयावी ग्रामकामोऽपि एतेन यजेत प्रजाकामोऽपि । सर्वं पूर्ववत् । उ्योगामयावी चिररोगी, सोऽप्येतेन यजेत् चिररोगमुक्त्यर्थमिति विशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥

विषम
यागः

विषम आलभेतेति विषमं देवयजनमध्यवस्यति
पशुं वा विषम आलभेत ॥ ७ ॥

विषमशब्दो न युग्मवाची । देवयजनमध्यसमदेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

धेनोः कंचिद्गुणमाह—

पर्यारिणीति परिहासूर्भवति ॥ ८ ॥

या गौर्गभिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं धृत्वा पश्चात्प्रसूते सा
पर्यारिणी । तथा च ब्राह्मणम्—‘पर्यारिणी भवति’ इति ॥ ८ ॥

इति

यूपस्य चोदकप्राप्तमष्टाश्रित्वादिरूपमपवादितुं स्फ्यसमानमाकारमाह—

स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिर्यूप आग्न्यागारिको
वा ॥ ९ ॥

अत्र ब्राह्मणम्—‘स्फ्यो यूपो भवति, (तै० सं० २-१-६) इति ॥ ९ ॥

त्वाष्ट्रं वडवमिति यं पुमांसस्य सन्तमारो-
हन्ति ॥ १० ॥

यथा मनुष्येषु यत्र कापि पुंसः स्तनवृद्धौ सत्यां श्मश्रुनिर्गमनात्प्राग्योषित्वभ्रमो
भवति तद्वदश्वेष्वपि केनाप्यवयवसंनिवेशविशेषेण यस्मिन्पुंस्येवाश्वे योषित्वबुद्धिरितरे-
षामश्वानां भवति । अत एव ते तेऽश्वास्तदा तदा तमश्वमारोहन्ति सोऽयमीदृशोऽश्वो
वडवः । स च त्वष्ट्रः प्रियः । रेतसः सिकतस्य ‘त्वष्टा रूपाणि विकरोति’ इति श्रुत-
त्वान्मिथुनप्रजनयितृत्वम् । ‘त्वाष्ट्रं वडवमालभेत’ (२-१-८) इति श्रुतेः ॥ १० ॥

अपां चौषधीनां च संश्राविति प्रावृषि शरत्पति-
पत्तौ वा । अपि वाऽपां चौषधीनां च
संधौ ॥ ११ ॥

संधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेषा सूत्रकारो व्याख्यातवान् । ऋत्वोर्मध्ये
नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तस्यार्थः । ओषधीनामुपकारकत्वेन मित्रसंबन्धित्वम् । संधौ
प्रयोग उभयरसोपजीवनेन प्रशस्तः । एतदेवाभिप्रेत्य संधिं प्रशंसति ब्राह्मणम्—अपां
चौषधीनां च संधावालभत उभयस्यावरुद्धैच (तै० सं० २-१-९) इति ॥ ११ ॥

यूपस्य शाखाद्वयमाह—

विशाखो यूप इति यदूर्ध्वं रक्षनायास्तद्विशाखं
यदोपर्युभे शाखे अष्टाश्री सचषाले स्याताम् ॥ १२ ॥

विविधे शाखे यस्यासौ विशाखः । तदिदं ब्राह्मणे दर्शयति-विशाखो षूपो भवति द्वे ह्येते देवते समृद्धेय' (तै० सं० २-१-९) इति ॥ १२ ॥

अथ परिभाषते—

ऋषभे गोषु जीर्णे यूनः कर्णमाजपेत्पिशङ्गरूप-
स्तन्नस्तुरीपमिति ॥ १३ ॥

प्राशङ्गोऽवाक्शृङ्ग उक्षा वशा वेहद्धेनुर्वत्स ऋषभोऽनङ्गान्पुनरुत्सृष्टो गोमृग इति गन्याः । अन्नाय वेहतमालभते । वाचे वेहतम् । श्रद्धायै वेहतम् । ब्रह्मण ऋषभम् । आ गावो अगमन्नित्युपहोमाः । मृत्यवे वेहतम् । तत्र भर्तारमुपजुहुयात् । सूर्याचन्द्रमोभ्यां यमौ श्वेतं कृष्णं चैकयूपे । अद्भ्यो वेहतम् । तत्र सलिलमुपजुहुयात् । भगाय वाशिता-
मिति । य ऊर्ध्वमाश्विनात्पशवस्तेषां सूक्तक्रमेण विधिः । ऋषभे गोषु जीर्णे यूनः कर्णमाजपेत्पिशङ्गरूपस्तन्नस्तुरीपमित्येताभ्यामित्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

अथैनं गोष्वपिसृजत्येतं युवानमिति ॥ १४ ॥

एनमृषभं गोष्वपिसृजति । मदेमेत्यन्तः ॥ १४ ॥

जीर्णमालभते ॥ १ ॥ प्राजापत्यमैन्द्रं त्वाष्ट्रं वा
मनो महिम्न इत्युपाकरणेऽनुवर्तयते ॥ १५ ॥

हव्यमित्यन्तः ॥ १६ ॥

तृतीयया वर्षां जुहोति । चतुर्थ्या हविः । पञ्चम्या
सौविष्टकृतम् ॥ १६ ॥

एतं युवानमित्यनुवाकादिमपेक्ष्य तृतीयादिव्यवहारः ॥ १६ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निरुप्याजां वशामाल-
भते ॥ १७ ॥

गतः ॥ १७ ॥

वासव्यमालभेत भूतिकाम इत्युक्तानि दैव-
तानि ॥ १८ ॥

ब्राह्मणे व्याख्यातानीति विशेषः ।

तद्यथा—यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् प्रजाकामो वा पशुकामो वाऽऽहारपृथक्त्वेन स प्राजापत्यमजं तूपरमालभेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये प्रजावान्पशुमान्स्यामिति । वाजपेय-

पश्विगमाः । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । प्रजापते न त्वदेतानिति षडृचो
याज्यानुवाक्याः ।

सोमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकामः । पशुमान्भूयासमिति संकल्पः । त्रैतं त्रयाणां
मा जातानामेकं तिरस्करोति । तदुक्तं ब्राह्मणे 'सोमापौष्णं त्रैतमालभेत' (तै० सं०
१-१-१) इत्यादि । त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां समुदायस्त्रितं तत्र भवत्यै-
तस्तेषामन्यतम इत्यर्थः । यूपच्छेदनकाल औदुम्बरो यूपो भवति । सोमापूषभ्यां त्वा
जुष्टमुपाकरोमि । एवं प्रोक्षणादयः, न पेषणं पशोः सोमापूषणेमौ देवाविति
षडृचः ।

वरुणगृहीतो महोदरव्याधिगृहीतः कृष्णमेकाशितिपादं श्वेतैकपादमालभेत । पशुबन्धेन
यक्ष्ये महोदरव्याधिमोक्षार्थमिति विशेषः । वरुणाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । उदुत्तभं
वरुणमिति षडृचः प्रतीकं याज्यानुवाक्याः । शेषं पूर्ववत् ।

प्रजार्थी वा बहुपश्वर्थी वोत्तरेण पशुना यजेत । केचित्तु फलद्वयमिच्छन्ति । पशुबन्धेन
यक्ष्ये पशुभिः प्रथनार्थं पशुमान्भूयासमिति प्रजज(न)नार्थमिति वा । आदित्येभ्यः कामाय
त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । एवमपि वशामुपाकरोति । वशा व्याख्याता । ते शुक्रास इति
षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पशुबन्धेन यक्ष्ये ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति संकल्पः ।
षड्दोतादिप्रोक्षणान्तमुत्तरवेदेश्चतुर्दश्यामेव । पञ्चदश्यामुपन्युषमेवाग्निप्रणयनादि, पशूपा-
करणं वपाहोमो वा प्रातःकाले यथा स्यात्तदनुसारेणाऽऽरम्भः । गर्भिणीं मरुहां ग्रीवायां
स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्यास्तां मरुहां गर्भिणीं कृष्णग्रीवाम्, अग्नये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति
सवनीयवन्निगमाः । सर्वत्र स्त्रीलिङ्गेनोहः । अतिरात्रवत् । न मेषीशब्दः । अग्रे नयेति
षडृचो याज्यानुवाक्याः । ब्राह्मणभोजनान्तम् ।

ततो ग्रीष्मकाले पर्वणि द्व्यहकालेन वा पशुबन्धेन यक्ष्य इति संकल्पः । षड्दोता
पश्चिष्ट्यादि पूर्ववत् । (मरुहां) गर्भिणीं संहितां संश्लिष्टां माध्यंदिन उपाकरोति । उपा-
करणं वपाहोमो वा यथा स्यात्तथेन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमाः । इन्द्रं नर इति
षडृचो याज्यानुवाक्याः । शेषं पूर्ववत् ।

शरत्काले पर्वणि द्व्यहकाले वा पूर्ववन्मरुहां श्वेतां गर्भिणीमुपाकरोति । अपराह
उपाकरणं वपाहोमो यथा स्यात्तथाऽऽरम्भः । बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमाः ।
आवेधसमित्यादिपर्येवा पित्र इत्यन्ताः षडृचो याज्यानुवाक्याः । आवेधसं स हि शुचिः,

बृहस्पते पर्येवा पित्र इति प्रतीकम् । त्रिषु पशुबन्धेषु न गर्भिणी प्रायाश्चित्तं न वा वसन्ते प्रातरित्यादि । आरम्भप्रभृति यजमानस्य ब्रह्मचर्यादिनियमान्केचिदिच्छन्ति ।

वाचः प्रसारणसमर्थः सन्विरोधादसमर्थः स्यात्स (अग्न्यासपाटवेन वाचो वादितुं समर्थोऽपि सभाकम्पादिना संनिरोधार्थः स्यात्स) उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये वाक्सौष्ठ्यार्थम् । अपन्नदती मेषी (तै० सं० २।१।१) सरस्वत्यै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । आनो दिवः पावीरवीति षडृचो याज्यानुवाक्याः । आनो दिव इति पञ्च प्रतीकाः । इयं शुष्मेभिरित्यस्मिन्पठिताः ।

ज्योगामयावी, उत्तरेण द्विपशुबन्धेन यजेत । आग्नेयं कृष्णग्रीवं बभ्रुमिति । पशुबन्धेन यक्ष्ये चिरोगमुक्त्यर्थम् । षड्ढोत्रादि तस्याऽऽदित्यां मल्हाम्, इतिवद्वेदिमानं शम्यामात्रमुत्तरवेदियूपद्वयस्य च्छेदनमुपशयस्य च । युनज्मीति च षशुभ्यामेहि न तु मध्येऽग्ने होमः, न गृहावकाशशृतंकारधाता रातिः । शिष्टं सर्वमेकादशनीवत् । अग्नये कामाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति कृष्णग्रीवं सौम्यं बभ्रुं सोमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीतिवच्छिष्टं सर्वमादित्यां मल्हामिति वत्पुलिङ्गाद्विवचनेनोहः । अग्ने नयेति षडृच आग्नेयस्य । सोमो धेनुमिति षडृचः सौम्यस्य । अषाढं युत्सु त्व५ सोम या ते धामानीति प्रतीकं, प्रजाकामोऽप्येतेनैव यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये प्रजामाप्नवानीति । सोमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अग्नये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति विशेषः । पूर्व-वाद्विपर्यासेन याज्यानुवाक्याः । देवताविपर्यासक्रमेणेत्यर्थः ।

यो ब्राह्मणो विद्यामर्जयित्वा न विरोचेत विद्याप्रयुक्तदीप्त्या न वर्धते स एतेन द्विपशुना यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये विद्याप्रयुक्तदीप्त्यर्थमाग्नेयं, कृष्णग्रीवमालि(लभे)त भवतः सौम्यं बभ्रुमग्नये त्वा जुष्टमुपाकरोमि सोमाय त्वेति बभ्रुं शेषं पूर्ववत् । अग्ने नयेति षडृच आग्नेयस्य सोमो धेनुमिति सौम्यस्य । पुलिङ्गाद्विवचनेनोहः ।

पशुबन्धत्रयस्य निष्क्रीताविमावित्याद्याग्नेयं कृष्णग्रीवं सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवमित्यादि । एतेन त्रिपाशुकेन पुरोधाय पौरोहित्याय स्पर्धमानो मम पौरोहित्यं स्यादिति । एतेन त्रिपाशुकेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये पौरोहित्यमवाप्नवानीति संकल्पः । पूर्ववद्वेदिमानं यूपत्रयस्य च्छेदनमुपशयस्य च यूपत्रयस्योच्छ्रयणमुपशयनिधानमाग्निष्ठ आग्नेयं कृष्णग्रीवं दक्षिणे सौम्यं बभ्रुं सोमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्युपाकृत्योपशयनिर्देशः । कृष्णमृगस्ते पशव इति बहुवचनेन मन्त्राणामूहः । आग्नेयेन प्रचर्य सौम्येन प्रचर्याऽऽग्नेयेन प्रचरति अग्ने नय० सोमो धेनुं० अग्ने नय० इति । सर्वे अजाः पशवः । केचिदाग्नेययोस्तन्त्रेण प्रचारः, एकदेवतत्वात् । सर्वेषां निरुद्धपशुवदक्षिणा । स्पर्धमान उत्तरेण

पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये स्पर्धासिद्धयर्थम् । विषमे देशे यजेत । निम्नो-
न्नतदेशे यजेतेत्यर्थः । वामनं पिण्डाकृतिं विष्णवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमाः ।
विष्णोर्नु कमिति षडृचः ।

युद्धे प्राप्ते राजन्यः—उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । युद्धजयार्थमिति संकल्पः ।
ललामो श्वेतपुण्ड्रवालाङ्कितललाटः । प्राशृङ्गो मुखं प्रत्यानतशृङ्गो गौः । प्राशृङ्गो
गौरिति भारण्यात्वेन वि(भारद्वाजवचनाद्वि)कल्पितः । ग्रामकाम उत्तरेण पशुबन्धेन
यजेत । पृश्निस्कथ्यः पृश्नि(श्वेत)वर्णकटिप्रदेशः । पशुबन्धेन यक्ष्ये ग्राममवाप्नवानीति ।
इन्द्राय मरुत्वते त्वा जुष्टमुपाकरोमीति चैवं निगमाः । मरुत्वन्तमिति षडृचो याज्या-
नुवाक्याः ।

राज्यकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । राज्यार्हक्षत्रियस्यान्ययोर्वा पशुबन्धेन यक्ष्ये
राज्यप्राप्त्यर्थम् । सौम्यं सोमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । सोमो धेनुमिति याज्या-
नुवाक्याः ।

गतश्रीः प्रतिष्ठाकाम उत्तरेण यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये प्रतिष्ठार्थमिति संकल्पः ।
ललामं प्राशृङ्गं गाम् । इन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । इन्द्रो वृत्रमतरादिति षडृचो
याज्यानुवाक्याः ।

पापगृहीत उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति । इन्द्राया-
मिमातिष्ठे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति निगमाः । अत्राविं ललामं प्राशृङ्गमालभेत् । इन्द्रस्त-
रस्वानिति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

राज्यकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये राज्यप्राप्त्यर्थम् । इन्द्राय
वज्रिणे त्वा जुष्टमुपाकरोमि । ललामः प्राशृङ्गो भवति । अनवस्ते रथमिति षडृचो
याज्यानुवाक्याः ।

ब्रह्मवर्चसकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । दशर्षभेति कर्मनाम । केचित्नेच्छन्ति ।
गर्भिणीवत् । वसन्ते चतुर्दश्यां प्रातरग्निहांत्रं हुत्वा दशर्षभया यक्ष्ये ब्रह्मवर्चसमाप्न-
वानीति संकल्पः । केचित्पशुबन्धेन यक्ष्य इति । समारोप्य मथित्वाऽऽयतने निधाय
षड्दोत्रादि, यूपकाले यूपस्य च्छेदनमुपरायस्य चाऽऽदित्यां मल्लहामालभेतेतिवद्वेदिमानम् ।
उत्तरवेदिप्रच्छादनान्तं कृत्वा गर्भिणीवद्विरामः । प्रातःकाल उपाकरणं वपाहोमो वा
यथा स्यात्तथोपक्रमः । आदित्येभ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति त्रीन्वृषभाल्ललामपुण्ड्रानाल-
भते । अथवा प्रजापतिदेवत्यानेकादशानि(नी)देवत्यान्वाऽऽद्यास्तिस्रः (स्त्रियः) । अथवा
गर्भिणीदेवत्यान्वा । सर्वपक्षे त्रयाणां सह प्रचारः । गर्भिणीदेवतापक्षे तु ते शुक्रासः ।

प्राजापत्यपक्षे तु प्रजापते न त्वेदेतानिति षडृचः । एकादशिनीपक्षे बह्वृचमतिराश्रयणीया । ग्रीष्मे पर्वणि मध्यंदिने षड्ढोता, त्रीन्वृषभाञ्छेतपृष्ठानादित्येभ्यः कामाय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । प्राजापत्या वैकादशिनीदेवता वा चतुर्थाद्यास्तिस्रो गर्भिणीदेवता वा । सर्वेषां सह प्रचारः । सर्वेषामेकादशिनीवन्नियोजनम् । न ग्रहावकाशादयः । निरुद्धवदिति विधानात् । पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः ।

शरदि पूर्ववत्संकल्पादि, त्रीन्वृषभाञ्छेतवालानादित्येभ्यः कामाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति प्राजापत्या वैकादशिनीदेवता वा । सप्तम्याद्यास्तिस्रो गर्भिणीदेवता वा । सर्वेषामेकादशिनीवत् । न ग्रहावकाशादयः । पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः ।

संवत्सरस्य पुरस्ताद्यस्मिन्पर्वण्यारम्भस्तत्प्रभृति द्वादशपौर्णमासीषु द्वादशाऽऽमास्यासु व्यतीतासु त्रयोदशे पर्वणि संकल्पादि, षड्ढोता पश्चिष्ट्यादि एक एव यूपः । एकवृषभमुपाकरोति । पशुबन्धेन यक्ष्ये । सर्वत्र दाशर्षभं हविरिदमेषां मयीति । केचित्तु प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । प्रजापते न त्वेदेतानिति षडृचः । गर्भिणीदेवतापक्ष आद्या आग्नेयाः, मध्यमा ऐन्द्राः, उत्तरा बार्हस्पत्याः । सर्वत्र प्राजापत्या एवान्ततः । एवमन्तं यजमानस्य च ब्रह्मचर्यादि । केचिद्यत्कामयेत कुष्ठादित्वग्नेषो विद्यत इति भीतः स उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्य इति संकल्पः । सोमापूषभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । सोमापूषणेमौ देवाविति षडृचः ।

भ्रातृव्यवान्स्पर्धमानश्चेदुत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्य इति संकल्प्य वैष्णव(ष्णववा)रुणीं वशां विष्णुवरुणाभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अथैन्द्रमुष्णमृषभमित्यर्थः । तमिन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति समानतन्त्रेण पुल्लिङ्गाद्विचनेनोहः । उक्तो द्विपशुबन्धो यागः विष्णुं देवं वरुणमिति षडृचः । वैष्णववारुण्याम्—इन्द्रं नरो नेमधितां, युजे रथमिति षडृचः ।

यः पापान्मोक्तुमिच्छेत्स उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति । आग्नेयं वृष्णप्रीवम्—अग्नेये त्वा जुष्टमुपाकरोमि । ऐन्द्रमृषभम्—इन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । अग्ने नयेत्याग्नेयस्य । इन्द्रं नर इत्यैन्द्रस्य ।

ज्योगपरुद्धः—चिरं राष्ट्राग्नि (न्नि)र्वासितः । पशुबन्धेन यक्ष्ये स्वराष्ट्राप्त्यर्थमिति । द्यावापृथिवीदेवस्यां धेनुमालभेत । पर्यारिणी परिहासूः । अनि(ती)त्य प्रसवकालं याः प्रसूयन्ते ताः पर्यारिण्यः । एवंगुणविशिष्टां धेनुं द्यावापृथिवीभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । तत्संस्थाप्य तस्मिन्नहन्यागामिनि वा पर्वणि तस्या धेन्वा वत्समुपालभेत । वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमि इति । द्वौ पशुबन्धावपरुद्धस्यैव । मही नु द्यावापृथिवी इति षडृचः ।

उद्योगपरुद्ध एवोत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये स्वराष्ट्रप्राप्त्यर्थम् । वायु-
देवत्यं संवत्सर(वत्स)भालभेत । वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमि । पीवोऽन्नामिति षडृचः ।
पशुकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये पशुप्राप्त्यर्थमिति । इन्द्राय
त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । उन्नतं पशुम् । इन्द्रं नर इति षडृचः ।

अनन्तरं पशुना (पशूनां) सहस्रं प्राप्या होरात्राणां सहस्रं स्थित्वा वैष्णवेन
ग्रामनेन यजेत । तस्य न षड्ढोता । पशुबन्धेन यक्ष्ये । विष्णवे त्वा जुष्टमुपाकरोमि ।
विष्णोर्निकामिति षडृचः ।

प्रजाकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । औषधिवत्यं वेहतं गर्भं यः परित्यजति ।
पशुबन्धेन यक्ष्ये प्रजामवाप्नवानीति । औषधीभ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमि । या जाता
औषधय इति षडृचः ।

भूतिकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये भूतिमवाप्नवानीति ।
ऐन्द्रीयं सूतवशामालभेत । इन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । इन्द्रं नर इति षडृचो
याज्यानुवाक्याः ।

ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालभेत । अ आ तृतीयात्पुरुषादित्यादिपूर्वमेवोक्तम् । पुनरुत्सृष्ट
ऋषभार्थं गोषु युक्तः (गालितवृषण ऋषभ उत्सृष्टः । स एव जीर्णो लाङ्गलवहनादे-
मुक्तः पुनरुत्सृष्टः ।) पुनरुत्सृष्टश्छाग इति भरद्वाजः । शुचिं नु स्तोममिति षडृचः ।

अभिचरन्परमरणकाम्युत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये परमरणार्थमिति फल-
निर्देशः । यूपच्छेदनं कृत्वा स्फयाकारमिवाऽऽतक्ष्य कश्चि(तस्मिं)श्चषालादयो नेति
केचित् । अथवाऽन्यागारिको वाऽन्येन का(मं)र्यम् । यजमानेन सह सर्वेषां लोहि-
तोष्णीषादयोऽपत्न्या इत्युपदेशः । लोहितोष्णीषा लोहितोत्तरीया लोहितवसना
निवीता भवन्ति । बर्हिंराहरणकाले शरमयं बर्हिर्भवति । वैभीतक इध्मो न पालाशः । काष्म-
यादयः परिधयः । बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमि । तूपरो व्याख्यातः । बृहस्पत
इति षडृचः ।

ग्रामकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये ग्राममवाप्नवानीति । बृह-
स्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । शितिपृष्ठो व्याख्यातः ।

यः कामयेत पृष्ठं समानानां स्यामिति । समानानामुच्छ्रयणार्थं (समानानां मध्ये पृष्ठव-
षदुपरिवर्ती स्या)मित्येवंकामी एतेनैव यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये समानानामुच्छ्रयणार्थमिति ।
बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । एवं पूर्वपक्षः । एक एवाधिकार इति सिद्धान्तः ।

एतास्मिन्काले समानानामुच्छ्रितः स्यामिति संकल्पः । बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमि ।
आ वेधसमिति षडृचः ।

अन्नकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । अन्नवान्भूयासमिति
संकल्पः । श्यामः कृष्णवर्णः । तं पूष्णे त्वा जुष्टमुपाकरोमि । न चेक्ष्य पशोः ।
यास्ते पूषन्ना वो अन्त इति षडृचः ।

अन्नकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पूर्ववत्संकल्पः । मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाक-
रोमि, इति । पृश्निः । शुची वो हव्या मरुत इति षडृचः ।

इन्द्रियकामः शुक्रवृद्धिकामः । पशुबन्धेन यक्ष्ये । इन्द्रियवान् भूयासमिति । अरुणं
रक्तवर्णम् । इन्द्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । अनु ते दायीति षडृचः ।

सनिकामो धनकामः । यस्य भिक्षुकस्य सनिकामित्वं स उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत ।
सनिमान्भूयासमिति संकल्पः । उपध्वस्तो व्याख्यातो राजसूये । सावित्रे त्वा जुष्टमुपा-
करोमीति । आ देवो यात्विति षडृचः ।

अन्नकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये, अन्नमवाप्नवानीति । विश्वेभ्यो
देवेभ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । बहुरूपं नानावर्णम् । आ नो विश्वे अस्मा गम-
न्त्विति षडृचः ।

एतेनैव पशुबन्धेन ग्रामकामो यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवानीति ।
शेषं पूर्ववत् ।

यस्यानाज्ञातमिव ज्योगामयेत् । अनाज्ञातरोगविशेषश्चिरकालवृत्तो रोग इति ज्ञायते
न त्वमुक्त इति, स उत्तरेण यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । अविज्ञातरोगविमुक्त्यर्थम् ।
तूपरम् । प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । तूपरो व्याख्यातः । प्रजापते त्वदेता-
निति षडृचः ।

ब्रह्मवर्चसकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यक्ष्ये । ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति । बृहस्पतये त्वा
जुष्टमुपाकरोमीति । शितपृष्ठां श्वेतपृष्ठां वशाम् । बृहस्पत इति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

वृष्टिकाम उत्तरेण यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । वृष्ट्यर्थमिति संकल्पः । शुक्रकृष्णां
द्विवर्णमित्यर्थः । मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । आ नो मित्रावरुणा हव्यदा-
तिमिति षडृचः ।

प्रजाकामोऽप्येतेनैव यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये प्रजावान्भूयासमिति । शेषं पूर्ववत् ।

अन्नकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । अन्नमवाप्नवानीति । वैश्व-

करोमि ।

देवीं बहुरूपां लभेत । शुक्लकृष्णपीताम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमि । आ नो विश्वे अस्त्रा गमन्तिवति षडृचः ।

वासमिति
पशोः ।

ग्रामकाम एतेनैव यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवानीति । शेषं पूर्ववत् ।

जुष्टमुपाक-

ब्रह्मवर्चसकाम उत्तरेण यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति । बार्हस्पत्यमुक्षवशमालभेत । प्रजननासमर्थ उक्षा, इत्यर्थः । तं बृहस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । बृहस्पतय उक्षवशस्य वपाया मेदस इति निगमाः । बृहस्पते पर्येवा पित्र इति षडृचः ।

अरुणं

यजेत ।

जुष्टमुपा-

अभिचरन्नुत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये परमरणार्थम् । रुद्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । रोहिणीं तन्नाम् । स्फ्यो यूप इत्याद्युक्तं लोहितोष्णीषादि च । पारि णो रुद्रस्येति षडृचः ।

धैर्य्यी

गम-

मिति ।

बार्हस्पत्यां शितिपृष्ठमित्यादि । उत्तरेण ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति । बार्हस्पत्यां शितिपृष्ठमालभेतेत्यादि रोहिण्यन्ता वशा गावः ।

उत्तरेण पशुबन्धेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । यूपकाले प्रकृतिवद्यूपो भवति । सौरी सूर्यदेवस्यां वशां सूर्याय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । अत्रापि स्फ्यो यूप इति माण्यकृत् । ब्रह्मणस्पत इति षडृचः । सूर्यो देवीमिति षडृचः ।

गण्यते

म् ।

ता-

त्वा

ः ।

णां

ता-

उत्तरेण पशुबन्धेनाभिचरन्त्यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । परमरणार्थम् । समारोप्य मथित्वा निधाय विधुत् । अथेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि वारुणं दशकपालं निर्वपेत् । अव ते हेड, उदुत्तममिति याज्यानुवाक्याः । ब्राह्मणतर्पणान्ता । तत्र वरुणाय कपालोपधानकाले चतुर्थाष्टमयोरावृत्तिः । एवमिष्टिं समाप्य परित्यज्याग्नी । प्रणीय षड्ढोतादि, येन यज्ञेनेत्याग्नेयेन सह ब्रह्मणस्पतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । तूपरो भवति । अत्रापि स्फ्यो यूप इत्यादि गतम् । ब्रह्मणस्पत इति षडृचः ।

उत्तरेण पशुबन्धेन यज्ञकामो यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये यज्ञप्राप्त्यर्थमिति संकल्पः । यज्ञशब्देन हविर्यज्ञः सोमसंस्थाः पाकयज्ञो नित्ययज्ञ उच्यते । विष्णवे त्वा जुष्टमुपाकरोमि । वामनो व्याख्यातः । विष्णोर्नु कमिति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

उत्तरेण पशुकामो यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये । पशुमान्भूयासमिति संकल्पः । वन्धवां (वडवं) त्वष्ट्रे त्वा जुष्टमुपाकरोमि । त्वष्ट्रे वन्धवस्य (वडवस्य) चन्द्रस्य (वपाया) मेदसोऽनुवृत्तिः । एवं निगमाः । त्वष्टा दधत्तन्नस्तुरीपमिति षडृचो याज्यानुवाक्याः ॥ वडवोऽश्वः स्याद्यं प्रयासं सन्तं वडवामिवाश्वा आरोहन्ति । नहि अविद्यमाने स्त्रीगणे (यथा मनु-

ध्येषु यत्र कापि स्तनवृद्ध्यां सत्यां श्मश्रुनिर्गमनात्पूर्वं योषित्वभ्रमो भवति तद्वदश्वेष्वपि केनाप्यवयवसंनिवेशविशेषेण यस्मिन्पुंस्येवाश्वे योषित्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति । अतएव ते तेऽश्वास्तदा तदा तमारोहन्ति । सोऽयमीदृशोऽश्वो बडवः । स च त्वष्टुः प्रियः । तै. सं. भा. का. २।१।८) संग्रामे संयत्ते युद्धे प्रसारिते समयकामः परस्परं प्रसादकामः स उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये, परस्परशुद्धय (संध्य)र्थं युद्धे । वेहतमजं मित्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । मित्रो जनानिति षडृचः ।

उत्तरेण वृष्टिकामो यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये वृष्ट्यर्थमिति । कृष्णवर्णमवाशूङ्गं प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । प्रजापते न त्वदेतानिति षडृचः ।

उत्तरेणान्नाद्यकामः पशुबन्धेन यक्ष्ये । अन्नाद्यमवाप्नवानीति । वरुणाय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । यत्किंचेदमिति षडृचः ।

उत्तरेणान्नाद्यकामोऽपां चौषधीनां च संघो (धाविति) कालोपदेशो वा देशोपदेशो वा । प्रावृषि शरदि प्रतिपत्तिथौ वा पर्वणि यजेत कालोपदेशपक्षे । देशोपदेशपक्षे यस्मिन्देश आप ओषधयश्च विद्यन्त एकतो देश आप एकतो देश ओषधयस्तयोर्मध्ये देशे यष्टव्यमित्यर्थः पर्वणि च पशुबन्धेन यक्ष्ये । आन्नाद्यावाप्त्यर्थम् । यूपच्छेदनकाले विशाखो यूपो भवति । रशनादेशस्योर्ध्वं विशालः स्यात्तदाऽपि रशनाद्वित्वम् यद्वोपर्युभे शाखे अष्टाश्री सचषाले स्यातामुभयत्र द्वे रशने । एकादशिनी प्रकृतित्वात् । उपशयमपि केचित् । एकस्मिन्दक्षिणे विशाखे श्वेतमजं मित्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । उत्तरेण वरुणाय त्वा जुष्टं कृष्णम् । आखानिर्देशः । द्विवचनेनोहः । मित्रो जनानिति षडृचो मित्रस्य । यत्किंचेदं वरुणमिति षडृचो वरुणस्य ।

उत्तरेण ज्योगामयावी यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये चिररोगमुक्त्यर्थम् मित्राय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । श्वेतं वरुणाय त्वा जुष्टमुपाकरोमि । कृष्णं त्वपां चौषधीनां च संघौ । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् । याज्यानुवाक्याश्च मित्रो जनानिति षडृचः । यत्किंचेदमिति षडृचः ।

वृष्टिकाम उत्तरेण पशुबन्धेन यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये वृष्ट्यर्थमिति । यमी वशां सहजातानामन्यतमाम् । अश्विम्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमि । आ वाँ रथो रोदसी इति षडृचः ।

उत्तरेण पशुबन्धेन (दुर्ब्राह्मणः सोमपानार्थी) तेन यक्ष्ये । 'यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः' ॥ इति बौधायनीयवचनं

नियतौषासनिकस्य न दौर्ब्राह्मण्यामिति । एवं भूतो दर्बाह्मणो यजेत । पूर्वोक्ता एव
भवति ।

व त्वष्टुः
परस्परं
(संध्य) र्थे

यमजघ्नीवा५सं पुरुषं मृषा जघ्निवानिति शंसन्ति जनाः, स उत्तरेण पशुबन्धेन
यजेत । पशुबन्धेन यक्ष्ये जघ्निवानित्यभिशासनपापक्षयार्थम् । गोमृगो गौश्चासौ मृगः ।
वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । वायवे गोर्वपाया मेदसः शब्देन प्रयोगः । पीवोऽन्ना-
मिति षडृचः ।

मवाशङ्कं

यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमालभेत ।
पूर्वमेवोक्ताः सूर्यो देवीमिति षडृचो याज्यानुवाक्याः । य ऊर्ध्वमाश्विनात्पशव-
स्तेषां सूक्तक्रमेण विधिः । सूक्ते याज्यानुवाक्याकाल आश्विनपशोर्याज्यानुवाक्ये ।
याज्यानुवाक्यानामूर्ध्वं सूक्तक्रमेणैव देवता उन्नेयाः । आश्विनयाज्यानुवाक्याना-
मनन्तरमग्नीषोमीया ऋचः पठ्यन्ते, प्रकृताग्नीषोमीयार्थम् । अथवाऽज्ञां वशामग्नीषो-
मीयामालभेतेत्यत्र निवेशः । सा तूपरिष्टाद्वक्ष्यते ।

जुष्ट-

वा ।

मन्देश

पृष्ठव्य-

शाखो

शाखे

के-

जाय

स्य ।

अथाग्नये वेहतमित्यादि । वेहद्या परित्यजति गर्भं न धारयति तामालभेत । पशु-
बन्धेन यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नुवानीति । अन्नाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अहमस्मीति
षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

वाचे वेहतम् । पूर्ववत्संकल्पादि । वाचे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । देवीं वाचमिति
षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

श्रद्धायै वेहतम् । पूर्ववत्संकल्पादि । श्रद्धायै त्वा जुष्टमुपाकरोमि । श्रद्धयाऽग्निः
समिध्यत इति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

त्वा

च

वेद-

ब्रह्मण ऋषभम् । पूर्ववत्संकल्पादि । ब्रह्मणे त्वा जुष्टमिति । ब्रह्मजज्ञानमिति
षडृचः । ब्रह्मण उत्सृष्टस्य वपाया मेदसः । नारिष्ठान्हुत्वा आ गावो अम्नानित्युपहोमः ।
अष्टर्चं (प्रत्यृचम्) ।

शां

ति

मृत्यवे वेहतम् । पूर्ववत्संकल्पादि । मृत्यवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । तत्र नारिष्ठा-
न्हुत्वा भर्ता सन्नित्युपहोमाः प्रत्यृचमनुवाकेन । हरि५ हरन्तमन्विति षडृचो याज्या-
नुवाक्याः ।

च

नं

सूर्याचन्द्रमोभ्यां यमौ सहौषितगर्भौ तयोः श्वेत एकः कृष्ण एकः । एकयूपो नोप-
शयः । तस्य द्वे रशने । सूर्याचन्द्रमोभ्यां त्वां जुष्टमुपाकरोमि । श्वेतमेकं कृष्णमेकमे-

कैको द्विदेवत्यः । सहप्रचार उभयोः । सूर्याचन्द्रमोभ्यां छागाम्भ्यां वषाम्भ्यां मदसः ।
ता सूर्या चन्द्रमसेति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

अद्भ्यो वेहतम् । पूर्ववत्संकल्पादि । अद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमि । तत्र सलिलमुपजु-
होति । नारिष्ठान्हुत्वा जलेन नासदासीदिति सूक्तमुपजुहुयात् । हिरण्यवर्णा इति
षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

भगाय वाशितामिति पुंस्कं मरुत्वतीयं (पुंस्कामामृत्वतीं ताम् ।) पूर्ववत्संक-
ल्पादि । भगाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । प्रातरग्निमिति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।
अत्राय वेहतमित्यादिभगाय वाशितामित्यन्ताः षट्स्वर्गफलाः । तदुक्तं स स्वर्गः
स्यादिति । ताः सूक्तक्रमेणोन्नेयाः । प्राशृङ्गोऽवाशृङ्ग उत्तोक्षा वशा वेहद्धेनुर्वत्स ऋष-
भोऽनङ्गान्पुनरुत्सृष्टो गोमृग इत्येतैः शब्दैश्चोद्यमाना गोपशव इति विज्ञायन्ते । तदुक्तं
भगवता भरद्वाजेन—ऋषभे गोषु जीर्णे यूनः कर्णमाजपेत्तासु गोषु ऋषभे जीर्णे पूर्वो-
त्सृष्टे सीत संवन्त्ये(स्वस्य) वाऽन्यस्यर्षभस्योत्सृष्टव्यस्य यूनः कर्णस्योपरिष्ठाज्जपेत् ।
पिशङ्गरूपस्तन्नस्तुरीपमिति द्वे । अनन्तरमेतासु गोष्वपि सृजति । एतं युवानमिति ऋचा ।
अथ पूर्वोत्सृष्टेन जीर्णेन यजेत प्रजापतिदेवत्येनेन्द्रदेवत्येन त्वष्टृदेवत्येन वा । पशुबन्धेन
यक्ष्य इति संकल्पो नैमित्तिकः । केचित्स्वर्गार्थमिति । केचिन्नित्यमिति । प्रत्यपिसर्गो न
पशुबन्धार्थः । अनाहिताग्नेरप्येवमेवापिसर्गः । पश्चालम्भस्त्वाहिताग्नेरेव । संकल्पादि ।
जीर्णमृषभमुपाकरोति । उपो देवानित्यादिप्राकृतांस्त्रीनुक्त्वा नमो महिम्न इत्यृचमुक्त्वा
प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । उपाकृत्य पञ्चहोमादि । देवनामेष उपनाह
इत्युपहोमः । जातवेद इत्यस्य प्रत्याम्नायः । पिता वत्सानामिति हविषः प्रतिनिगद्य
होममन्त्रा अप्राकृताः । त्वां गाव इति स्विष्टकृतः । शेषमुक्तम् । प्रजापते न त्वदे-
तानिति षडृचः ।

आग्नेयमष्टाकपालं निरुप्याजां वशामालभेत । सा वा एषा त्रयाणामेवावरुद्धा, इति । सा
वशा त्रयाणामेव नान्येषाम् । संवत्सरसदः संवत्सरसत्रयाजिनो गवामयनादिनेष्टा (ष्टवतः) ।
सहस्रयाजिनः सहस्रदक्षिणज्ञयाजिनः । गृहमेधिनो गृहपतेरेव संवत्सरसत्रया-
जिनः । ऋतूनामेकादशारत्नि(शरात्रि)प्रभृतिभिरिष्टवतः । एवं विधानां पुरुषाणां
भूतिक्रामादिशुक्तानां त्रयाणामेव । अजावशाकर्म, तस्यायं प्रयोगः—

पशुबन्धेन यक्ष्ये भूतिमवाप्नवानीति संकल्प्य समारोप्य मथित्वाऽऽयतने निधाय
विशुद्धीत्यादि । पुनरिष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । आग्नेयेनाष्टाकपालेन यजेत । अग्निर्मूर्धा,
भुव इति याज्यानुवाक्ये इति ॥ १८ ॥

१ पटलः । महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७४३

अजां वशामालभमान आ वायो भूषेति वायव्या
योपाकरोति ॥ १९ ॥

अथान्यमाहवनीयं प्रणीय षड्ढोता पश्चिष्ट्यादि । उपाकरणकाल आ वायो भूष-
शुचिपा इत्युपाकरोति । प्राकृतानां प्रत्याम्नायः । वायवे त्वा जुष्टमुपाकरोमीति ॥ १९ ॥

आकूत्यै त्वा कामाय त्वेति पर्यग्नौ क्रियमाणेऽपा-
व्यानि जुहोति ॥ २० ॥

उपाकृत्य पञ्चहोमादि । पर्यग्निकरणकाल आकूत्यै त्वा कामाय त्वेति अपाव्य-
प्रत्याम्नाता प्राकृतानिवृत्तिः । समृधेत्येवमन्तं पञ्चस्वनुषज्यते । एवमनुषङ्गः ।
केचित्तु—आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा किक्किटा ते मन इत्येवमन्तद्विस्वाहाकारान्ता
मन्त्राः । किक्किटाकारमिति मन्त्रनाम ॥ २० ॥

त्वं तुरीया वशिनी वशाऽसीत्युदीचीं नीयमाना-
मनुमन्त्रयते ॥ २१ ॥

यजमानस्य कामा इत्यन्तः । अन्तरा चात्वालोत्करावुदीचीं नीयमानामनुमन्त्र-
यते ॥ २१ ॥

अजाऽसि रयिष्ठेति निहन्यमानाम् ॥ २२ ॥

अनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते । बृहद्वा इत्यन्तः । अध्वर्युर्नानाप्राण इति जपित्वाऽजाऽसि
रयिष्ठेति मार्यमाणामनुमन्त्रयते ॥ २२ ॥

तन्तुं तन्वान्नाति वपां जुहोति ॥ २३ ॥

कृतानित्यन्तः । अयं वपाहोममन्त्रो जातवेद इत्यस्य प्रत्याम्नायः ॥ २३ ॥

अनुलवणं वयतेति हविः ॥ २४ ॥

जममित्यन्तः । जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ २४ ॥

मनसो हविरसीति हविःशेषान्प्राश्नन्ति ॥ २५ ॥

भूयास्मेत्यन्तः । हविःशेषान्मक्षयन्ति । अत्रैवर्त्विज इति । अत्र पश्चालम्भात्पूर्व-
मन्त्रः स्यात् । पशूपाकरणात्पूर्वमित्यर्थः । तदैवं विरम्यान्त्यत्रैवं पर्वणि यजेत । स्र-
स्तायां चेत्प्राक्प्रधानादभ्रः स्यात्सर्वमिवाप्सु क्षिपेत् । यजमानो वा । अहन्यहनि प्राश्नी-
याद्यजमान एव नान्यः । एतदन्तं कर्म संतिष्ठते । अनधिकारादसमापने न दोषः । न
प्रायश्चित्तम् । इतरथा सर्वं प्रकृतवत् । पीवोऽन्नामिति षड्वचः । एतस्या वशाया देव-

ताविकल्पो विशेषकामसंयोगेन । भूतिकामो वायुदेवत्यां कृषिं कुर्वाणस्तस्याः समृद्धि-
मिच्छन् ।

केचित्प्रतिष्ठाकामो वा द्यावापृथिव्यामालभेत । मही नु द्यावापृथिवीति षडृचो याज्या-
नुवाक्याः ।

अग्नीषोमीयामालभेत । य इच्छेदन्नवान्मवेयमिति । अग्नीषोमीयाः षडृचो याज्या-
नुवाक्याः ।

सरस्वतीदेवत्यामालभेत । यो वाचं वदितुं समर्थः सन्न तां वदेत् । देवीं वाचमज-
नयन्त देवा इति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

प्रजापतिदेवत्यामालभेत । योऽनभिजितमभिजेतुमिच्छेत् । प्रजापते न त्वदे-
तानिति षडृचो याज्यानुवाक्याः ।

सर्वेषु संकल्पेषु संकल्प्याऽऽग्नेयमष्टाकपालं निरूप्य ब्राह्मणतर्पणान्तं कृत्वाऽग्निं परि-
त्यज्य पुनः प्रणीय षड्ढोतारमित्यादि । येन यज्ञेनेत्सेदित्याग्नेयेन सह समानतन्त्रेण ।
केचित्संकल्प्य येन यज्ञेनेत्याग्नेयेनेष्ट्वाऽजां वशामालभेतेति । षड्ढोतारमित्यादि ।
अम्यातानादि ॥ २५ ॥

एतस्यां वशायां मुख्याधिकारिणो दर्शयति—

सा वा एषा त्रयाणामेवावरुद्धेति विज्ञायते ॥ २६ ॥

सेयं वशा त्रयाणामेवाधिकारिणामधीता । कस्य कस्येति तदुच्यते—गवामथना-
दिरूपं संवत्सरसत्रं योऽनुतिष्ठति सोऽयं संवत्सरसत्रसत्तस्य । सहस्रसंख्याकदक्षिणा-
युक्तेन यज्ञेन यो यजते सोऽयं सहस्रयाजी तस्य । संवत्सरसदर्वाचीनेष्वपि सत्रेषु यो
गृहपतित्वेन दीक्षितो भवति सोऽयं गृहमेधी तस्य । त एव त्रयोऽधिकारिण एतया
वशाया यजेरंस्तेषामेवैषा वशा युक्तेति सूत्रार्थो ब्राह्मणे विज्ञायते ॥ २६ ॥

एतस्या वशाया आलम्भे वर्जनीयं दिनं दर्शयति—

तस्यै वा एतस्या एकमेवादेवयजनं यदालब्धा-
यामभ्रो भवति ॥ २७ ॥

अस्यां वशायामालब्धायां सत्यां गगने मेघावरणेन यदुर्द्ध्वं भवति तदेवैकं दिनमे-
तस्या वशाया देवयागानर्हम् । तस्माद्यदा मेघो न भविष्यतीति निश्चयो मनसि जायते
तदानीमेवैतामालभेत ॥ २७ ॥

[१. पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७४५

तथाकृतेऽपि प्रमादादभ्रदर्शने सति नैमित्तिकं प्रयोगविशेषमाह—

यदालब्धायामभ्रः स्यादप्सु वा प्रवेश-
येत्सर्वा वा प्राश्नीयात् ॥ २८ ॥

तत्र जलप्रवेशः पूर्वः पक्षः । सर्वस्याः प्राशनं राद्धान्तः । तदुभयं स्पष्टीकरोति
ब्राह्मणम्—‘यदप्सु प्रवेशयेद्यज्ञवेशसं कुर्यात्सर्वमिव प्राश्नीयादिन्द्रियमेवाऽऽत्मन्वत्ते, (तै०
सं० ३-४-४) इति । यज्ञवेशसं यज्ञविधातम् । यजमानः सर्वप्राशनेनेन्द्रियमात्मनि
धारयति । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽपस्तम्बेनोक्तम्—सर्वा वा यजमान एवान्वहं प्राश्नी-
यादिति ॥ २८ ॥

जयाभ्यातानान् राष्ट्रभृत इति ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ २९ ॥

जयन्त्येभिरिति जयाः । अभ्यातन्वत् एभिरित्यभ्यातानत्वम् । जयन्त्येभिरिति
जयत्वम् । राष्ट्रं भ्रियते स्वी क्रियत एभिरिति राष्ट्रभृत्त्वम् । समुच्चितैरेनैस्त्रिभिर्होमैर्देवा
विजयिनोऽभवन् । ‘असुरास्तु पराभूताः । यज्जयैरजयन्’ (तै० सं० ३-४-६) इति
ब्राह्मणम् ।

कृत्वर्थपुरुषार्थविचारप्रसङ्गात्पूर्वाधिकरणेऽनारभ्यवादः प्रस्तुतः । तत्प्रस्तावादेवा-
नारभ्याधीतानां जयादीनां वाक्येनैव कर्माङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषश्चिन्त्यते—‘येन कर्मणेत्से-
त्तत्र जयाञ्जुहुयात्’ (तै० सं० ३-४-६) इति । किं सर्वेषां लौकिकवैदिककर्मणा-
मङ्गं जयादय उत वैदिकानामेव येषामाहवनीयोऽस्तीति विचारः—

तत्राविशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते ।

तस्मात्कृष्यादिनाऽपीत्सेत्तत्राग्नौ जुहुयाज्जयान् ॥

यद्यपि कृष्यादीनामाहवनीयो नास्ति जयादयश्चाऽऽहवनीये होतव्यस्तथाऽपि ते
स्वयमेव होमत्वादाहवनीयप्रयोजका इति । तदर्थमेवाऽऽहवनीयं प्रणीय तेषु हूयमाना न
दुष्यन्ति ।

तस्मात्तत्राप्यवैगुण्यात्सर्वार्थाः स्युर्जयादयः ।

नैवं प्रधानवैदेश्याद्वैगुण्यं जायते यतः ॥

यद्यप्याहवनीयामावकृतं नास्ति वैगुण्यं तथाऽपि प्रधानदेशत्वमङ्गानामवगतं तदला-
भात्कृष्यादिषु क्रियमाणा विगुणा भवेयुः । क्षेत्रे कृषिराहवनीये च होम इति वैदेश्यं, वैदि-
केषु चाऽऽहवनीयादिमत्सु प्रधानसादेश्यं लभ्यत इत्यवैगुण्यात्तत्रैव जयादयः ॥ २९ ॥

चित्तं च स्वाहा चित्तिश्च स्वाहेति जयाञ्जुहोति ।
चित्ताय स्वाहा चित्तये स्वाहेति वा ॥ ३० ॥

तत्राऽऽदौ जयसंज्ञकांस्त्रयोदश मन्त्राञ्जुहोति ॥ ३० ॥

अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्वित्यभ्याताना-
नस्मिन्ब्रह्मन्नस्मिन्क्षत्र इत्यभ्यातानेष्वनुषजति ।
पितरः पितामहा इति प्राचीनावीती जुहोत्युप-
तिष्ठते वर्तापादृतधामेति राष्ट्रभूतः । पर्यायम-
नुदृत्य तस्मै स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति ।
ताभ्यः स्वाहेत्युत्तराम् ॥ २ ॥ ३१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वाविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अभ्यातानाः—अग्निर्भूतानाम् । राष्ट्रभूत ऋतापादृतधामेति ता ब्राह्मणव्याख्याताः—
स्पर्धमानेन संग्रामं जिगीषुणा क्षत्रियेण होतव्या जयार्थम् । जयत्येव तामिति (३-४-४)
वाक्यशेषात् । येन कर्मणेतर्सेद्येन कर्मणाद्धिमिच्छेत्तस्मिन्कर्मणि होतव्या अभ्यातानाः ।
सर्वकर्मसु होतव्या इत्यर्थः । यो भ्रातृव्यवान्स्यात्सोऽभ्यातानाञ्जुहोति आहवनीये जया-
नपि राष्ट्रभूतः । राष्ट्रकामाय होतव्या (तै० सं० ३-४-८) इत्यादि । ग्रामकामस्थाधि-
देवने द्यूतक्रीडास्थान आहवनीयविकारे होतव्याः । रथमुख ओजस्कामस्य । यो राष्ट्रद-
पभूतस्तस्मा अपि होतव्याः । अपभूतोऽपगतः । अपभूतस्यैवं होमः । यावन्तोऽस्य
रथा स्युस्तान्ब्रूयाद्युङ्गध्वमिति स्वान्परिचारकान्प्रत्याह । रथयोगे कृते दक्षिणं चक्रं
प्रवृह्य (प्रवीय) अपनीयाक्षमभिजुहुयात् । राष्ट्रभूत इति संग्रामे संयत्ते होतव्याः ।
क्षत्रियस्यैव मान्धुको बन्धुजीवकः । उच्चलितबन्धुजीवेनेधेनाग्निमिद्ध्वा यस्योन्मादः स्यात्त-
दर्थमपि होतव्याः । न्यग्गोधादिभिरग्निमिद्ध्वाऽभिचरता प्रतिलोमं होतव्याः । स नो
भुवनस्य पत इति हुत्वा चारुः कृपणकाशीति जुहुयात् । एवं विपरीतैर्द्वाविंशतिमाहुती-
र्जुहोति । स्वकृत इरिणे जुहोति इति । इरिणे प्रदरे देशे वा यद्वाचः कूंः खट्फट्जहि इत्ये-
वमादि तेन स्वाहाकारस्थेनानेन जुहोति । क्षत्राय महि शर्म यच्छ तस्मै खट् ताभ्यः
खड्गिति प्रतिलोमं ततोऽभिचारणीयं येन केनचित्प्रकारेण नाशयति । शत्रुं दृष्टिव्यापा-
रेण तृप्तेन लोष्टेन वा हन्यात्तेन हतो म्रियेत । यस्यान्नाद्यमादातुमिच्छेत्तस्य सभायामुत्तानं
पतित्वा तृणानि गृह्णीयात् । स नो भुवनस्य पत इति षड्भिराद्यैः पर्यायैरिह देवदत्तस्य
गार्ग्यायणस्यान्नाद्यं हरामीति वाऽनेन मन्त्रेण गृह्णीयात् । यो ज्येष्ठबन्धुस्वभूतः स्यात्

(तै. सं. ३-४-८) इत्यादि । ज्येष्ठबन्धुः सन्धोऽपभूतः स्वयं ततो निकृष्टस्तत्पराभूत इति यावत् । तं स्थल उच्चप्रदेशेऽवसाय्योपवेश्य तस्मै तत्फलसिद्धये होतव्या राष्ट्रभृतः स्थलं च वर्ष्म शरीरमुभयविधेन वर्ष्मणैव यजमानं स्वसमानानां पुरुषाणां शरीर-स्थानीयं करोति । असौ शरीरवत्प्रधानभूत इतरे हस्तादिवदुपसर्जनभूता यथा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः । शरावसंख्यां विधत्ते—चतुःशरावो भवति, इति । पाकसाधनद्रव्यं विधत्ते—क्षीरे भवति, इति । पच्यमानस्यौदनस्यापक्त्वपरिहारार्थं दव्योद्धरणं विधत्ते—उद्धरतीति । पक्वस्य घृताप्लुतत्वं विधत्ते—सर्पिष्मान्भवतीति । हुत-शेषस्य ऋषिसमानैरेवान्यैः प्राशनं विधत्ते—चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्ति, इति । अस्मिन्ब्रह्मज्ञित्यभ्यासानुषङ्गः सर्वत्र । तत्र श्लोकः—

जयाश्चित्तं तथाऽग्निर्भूताभ्यातानाश्च राष्ट्रमृत् ।

ऋताषाण्मान्धुकेध्वस्तु बन्धुजीवः प्रकीर्तितः ॥ ३१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकायां द्वाविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

=====

अथ द्वाविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====

काम्याभिरिष्टिभिरमावास्यां पौर्णमासीं वा

संस्थाप्य यजेत । ता ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ १ ॥

एतत्सूत्रारम्भ उभयत्र प्रवृत्त्यर्थः । अथवा काम्यानामेव पर्वनियमः । भिन्न-प्रकाराणां (करणानां) नक्षत्रेष्ट्यादीनां च ग्रहणम् । ता इति ब्राह्मणादनुसंधेया इति भावः । काम्यानां सामान्यनिर्णयानुसार्यनुष्ठानम् । विशेषस्तु मानवसूत्रे—इष्टीः कुर्या-दमावास्यायां पौर्णमास्यां वाऽऽपूर्वमाणपक्षस्य पुण्यनक्षत्रे वाऽन्यत्र नवम्या इति । जातेष्टेः शेषविरोधेन निमित्तानन्तरं संभवाच्चातुर्थिकन्यायेनोचितकालप्रतीक्षाया उचित-त्वात्पितुर्मातुश्च दशरात्रविंशतिरात्रात्मकाशौचनिवृत्तौ सत्यां पर्वण्यनुष्ठानम् । गृह-दाहेष्ट्यादीनां निमित्तानन्तरमनुष्ठाने पर्वाद्यनपेक्षा । तदसंभवे जातेष्टिवदस्त्येव तदपेक्षा । नित्यक्रत्वर्थानामारम्भणीयादीक्षणीयाप्रभृतीनां प्रधानपरतन्त्रत्वात्तदविरोधेनैव पर्वापेक्षा, हविर्दोषभागिन्युद्देशादिनिमित्तकक्रत्वर्थ इष्टयस्तु स्विष्टकृदनन्तरं समिष्टयजुषः प्राङ्निमित्त-स्मरणे तत्तन्त्रमुपजीव्य निर्वापप्रभृति तदानीमेव कार्याः । समिष्टयजुषोऽनन्तरं स्मरणे तत्प्रयोगसमाप्त्यनन्तरं पुनरन्वाधानादिविधिना कार्या इति ॥ १ ॥

सद्यस्काला उपाशुतन्त्रा यथाप्रकृति चै-

का दक्षिणाः सांनाय्यवत्यस्तु द्व्यहकालाः ॥ २ ॥

उपांशु काम्या इष्टयः क्रियन्त इति तत्र यावत्प्रधानमुपांशु (आप० परि० ३-३०) इत्यापस्तम्बः । आथर्वणा वै काम्यास्ता उपांशु कर्तव्याः, इति । या विकृतय उपांशु क्रियन्ते, तत्र यावत्प्रधानं प्रधानदेवतावाचकं पदमुपांशु प्रयोक्तव्यं याज्यानु-
नुवाक्ये च ॥ २ ॥

अथ सामिधेनीं प्रकृत्याऽऽह—

समिध्यमानवती९ समिद्धवतीं चान्तरेण पृथुपा-
जवत्यौ धाय्ये ॥ ३ ॥

तासां सर्वासामिष्टीनां च सप्तदश सामिधेन्यः सार्वत्रिकाः । ननु पृथुपाजवत्यौ धाय्ये भवतः, अनुपदावाज्यभागावित्यादयोऽनारभ्यवादाः प्रकृतौ निविशेरन्निति प्राप्ते—पञ्च-
दशसंख्याक्षरसंख्यादिविरोधाद्वार्त्रघ्नीवृधन्वत्यवरोधाच्च विकृतावुत्कृष्येरन् ॥ ३ ॥

अनुपदावाज्यभागौ यत्कामोष्टिस्तत्प्रवादौ स्यातां
तदर्थत्वात्तद्देवतौ प्राकृतौ वाऽनादेशे प्रकृतिः प्रत्ये-
तव्या त्वां चित्रश्रवस्तमेत्यनुष्टुभौ संयाज्ये ॥४॥

यथादिष्टं वा मानवी ऋचावित्याद्यनुपदावाज्यभागौ । अनुपदाविति यत्कामाय यत्फलेष्टिः क्रियते, तं कामं यौ प्रदत्तस्तौ स्याताम् । प्रजाफलायामिष्टौ यस्त्वा हृदा, सोमो धेनुं, इति । पशुफलायामायुःफलायां जीववन्तावेवमन्यत्रापि द्रष्टव्याः । अथवा तद्देवतौ सौर्ये कर्मणि सूर्यदेवत्यौ । अथवा प्राकृतौ । त्वां चित्र इत्येतौ विकल्पेनान्यौ वाऽनुष्टुभौ संयाज्ये । ननु—अनुपदावाज्यभागाविति विकृतौ निविशमानमपि काम्ये-
ष्टिष्वेव तदीयफलार्थत्वात् । अत एवाऽऽदि(ति)देशिकमन्त्रकाधोऽपि काम्येष्टिषु । वस्तु-
तोऽनुपदसंज्ञकमन्त्राणामभावात्पदं स्वस्थानमनुगताविति व्युत्पत्त्या प्राकृतावेवेत्यर्थः ।
एवमुक्तिश्च पौर्णमास्यमावास्याविकृतिषु वार्त्रघ्न्यादिव्यवस्थासिद्धयर्थः । तस्याः सर्वस्या
न्यायेनैव सिद्धत्वान्नित्यानुवादोऽयमिति प्राप्ते—कौषीतके सर्वासु विकृतिषु सद्गन्तावा-
ज्यभागाविति विधिभिरपोदितानां प्राकृतमन्त्राणां प्रतिप्रसवार्थोऽयं विधिः । तेन विकृतिषु
सद्गन्तौ वा प्राकृतौ वेति विकल्पः ॥ ४ ॥

पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्योपरिष्ठाल्लक्ष्मा याज्यै-
तद्वा विपरीतम् ॥ ५ ॥

एतयोश्च लक्षणभाज्यभागब्राह्मणे तु—‘पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोनुवाक्यां भवति जातानेव
भ्रातृव्यान्प्रणुदते । उपरिष्ठाल्लक्ष्मा याज्या जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते, इति समाप्तम् ।
यस्या ऋचः पूर्वार्धे देवतालिङ्गं सा पुरोनुवाक्या । उत्तरार्धे तल्लिङ्गं चेद्याज्या सा
भवति । एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कचिदेतद्वचमिचरति । तत्र सर्वत्राऽऽज्ञानक्रमो
नियामकः । पुरस्तादाम्नाताः पुरोनुवाक्याः । पश्चादाम्नाता याज्याः । तस्मादिष्टिक्रमं
मन्त्रक्रमं च परीक्ष्यैकैकस्यामिष्टावेकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यम् । ननु यत्र युग्मादधिकस्त-
द्युग्मसमानलिङ्गको मन्त्र आम्नायते तत्र क्रमानुसारेणोत्तरेष्टौ मन्त्रयोजने लिङ्गं बाध्येत,
पूर्वेष्टौ तद्योजने क्रमो बाध्येतेति चेन्न । बाध्यतां नाम क्रमोऽस्य दुर्बलत्वात् । यदि न
पूर्वेष्टौ तृतीयमन्त्रस्य पृथक्प्रयोजनता तर्हि तत्र याज्या विकल्पताम् । यत्र तु युग्मान्तरं
पूर्वयुग्मेण समानलिङ्गं तत्र याज्यापुरोनुवाक्यायुग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु । यद्वदिष्टयैक्ये
मन्त्रयुग्माधिक्ये युग्मविकल्पस्तद्वन्मन्त्रयुग्मस्यैकत्वे सति तदीयदेवताविषयाणामि-
ष्टानामाधिक्ये ता इष्टयोऽपि विकल्पन्ताम् । तद्यथा—इहैव तावत्तादृशमुपलभ्यते ।
उभा वामिन्द्राग्नी (तै० सं० १-३-१४) इत्यादय इन्द्राग्निलिङ्गाश्चत्वारो मन्त्रा ।
ऐन्द्राग्नेष्टयस्तु फलभेदेन षडाम्नाताः । तत्र प्रथममन्त्रयुग्मविषये तिस्र आद्या इष्टयो
विकल्प्यन्ते ॥ ९ ॥

ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेदिति तासामुभा
वामिन्द्राग्नी इति चतस्रो याज्यानुवाक्या द्वे पूर्वा-
सां तिसृणां द्वे उत्तरासामेवमत ऊर्ध्व कर्मातिरेके
समशः प्रतिविभज्य पूर्वा पूर्वासामुत्तरोत्तरासां
मन्त्रातिरेकेऽवशिष्टा विकल्पार्था उपहोमा वा ॥६॥

तासां कर्मणामैन्द्राग्न्यः षडिष्टयः । इष्ट्या यक्ष्ये प्रजामवाप्तवान्तीति संकल्पः ।
संघस्कालाः । अग्नीनन्वाधाय व्रतप्रवेशः । अमावास्यातन्त्रं वेदं कृत्वा वेदिः सप्तदश
सामिधेन्यः । येन यज्ञेनेत्सेदित्याग्नेयस्य च समानतन्त्रत्वादाग्नेयस्याष्ट कपालान्यैन्द्राग्न्यै-
कादश । केचिद्भिन्नतन्त्रेणैवं कपालानि प्रयुनक्ति । निर्वापकाल आग्नेयं निरूप्यैन्द्राग्नं
निर्वपति । एवं प्रचारः । उभा वामिन्द्राग्नी इत्यादि याज्यापुरोनुवाक्या इत्युक्तम् । इदं
याजुषं हौत्रम् । अगन्म सुवरित्यत्रोहः—अगन्म प्रजां प्रजामगन्मेत्यादि । एवं सर्वासु
काम्येष्टिष्वग्नेयेन समानतन्त्रम् । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । एतया स्पर्धमानो यजेत ।
इष्ट्या यक्ष्ये भ्रातृव्यजयार्थम् । शेषं पूर्ववत् । संग्राममुपप्रयास्यजेतयेष्ट्या यजेत । इष्ट्या
यक्ष्ये युद्धजयार्थमिति संकल्प्य(ल्पः) । शेषं पूर्ववत् ।

संग्रामं जित्वैतयेष्ट्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । इन्द्रियवीर्यप्रतिष्ठापनार्थमिष्टिः । पूर्व-
वत्संकरपादि । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ६ ॥

यथोक्तकर्मप्रयोगान्तःपातिनमपरं यागमाह—

पौष्णं चरुं निर्वपेद्वयमु त्वा पथस्पत इति पूर्वा
पुरोनुवाकयोत्तरा याज्यैवमत ऊर्ध्वं पूर्वयोत्तरा
प्रतिष्ठा ॥ ७ ॥

इन्द्रियवीर्यसहितः सञ्जनतां प्राप्य व्यवहारसमाप्तौ पौष्णं चरुमनुनिर्वपेत् ।
इन्द्रियवीर्योद्वेकार्थमिष्ट्या यक्ष्ये । इन्द्रियवीर्योद्वेकार्थम् । व्याख्यातः पौष्णः ॥ ७ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेत्क्षेत्रपत्वस्य क्षेत्रस्य
पतिनेति ॥ ८ ॥

क्षेत्राणां भूमागत्वाद्भूमेः क्षेत्रपतित्वम् । इष्ट्या यक्ष्ये प्रतिष्ठापनार्थं, अस्यामेव प्रति-
तिष्ठति (तै० सं० २-२-३) इति वाक्यशेषात् । क्षेत्रपतये जुष्टं० क्षेत्रपते हव्यं
रक्षस्वेत्यादि क्षेत्रपतयेऽनुब्रूहि क्षेत्रपतिं यज । क्षेत्रस्य पतिना० क्षेत्रस्य पते इति
याज्यापुरोनुवाक्ये । क्षेत्रपतेरहमन्नादः । केचित्क्षेत्रपत्यं नैमित्तकमिति । केचिदस्यामेव
प्रतितिष्ठतीति वाक्यशेषादस्यां भूमौ प्रतिष्ठार्थमिति ।

एवं क्षेत्रपत्यं समाप्यैन्द्राग्नेष्टिमेकादशकपालामुपरिष्ठान्निर्वपेदिति पूर्वमेवास्मामिर्व्या-
ख्यातम् । इष्ट्या यक्ष्ये । इन्द्रियवीर्यप्रतिष्ठापनार्थम् । संग्राममुपप्रयास्यन्नित्यादिपौष्णा-
न्तानां न पर्वनिधमः । केचित्क्षेत्रपत्यन्तानामिति । केचिदैन्द्राग्नान्तानाम् । सर्वासां
काम्येष्टीनामुपानुत्त्वमाश्रवणादेः प्रधानार्थस्य । यज्ञा(था)थर्वणन्यायात् । सर्वासां
नारिष्ठान्हुत्वा—अग्निर्भूतानामित्यादि ॥ ८ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति
प्रवृत्तस्य कालातिनये प्रवृत्ते वैश्वानर्यग्ने नयाऽऽ-
देवानामिति याज्यानुवाक्ये यद्वाहिष्ठाभिति संया-
ज्ये । अनङ्गान्दक्षिणा । अग्नये व्रतपतये पुरोडा

। पूर्व-

शमष्टाकपालं निर्वपेत् । त्वमग्ने व्रतपा असीति
याज्यानुवाक्ये ॥ ९ ॥

पेत् ।

॥

पाथिकृती वैश्वानरी व्रातपती च व्याख्याताः प्रायश्चित्ते । पर्वणि पर्वण्यप्रमादेन
तदिष्टेरनुष्ठानं विद्यमानं पन्थाः । कस्मिंश्चित्पर्वणि प्रमादेनानुष्ठानाभावोऽपथः । अस्मि-
न्विषये प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिः । यस्मादेषोऽनङ्गान्भारं वहति (अनङ्गान्दक्षिणा वही ह्येष
समृद्ध्यै, (तै० सं० २-२-२) इति । तस्मात्समृद्ध्यै भवति । अग्ने नयाऽऽदेवाना-
मिति । यद्वाहिष्ठं, अग्ने त्वं पारयंति स्विष्टकृतः । अग्नये व्रतपतय इत्यादि । अत्रत्यं
यागव्रतविरोध्यनृतवादादिकम् । तस्मादियमिष्टिः । त्वमग्ने व्रतपा असि, यद्वा वयमिति
द्वे व्रतपतेः ॥ ९ ॥

अथ रक्षोघ्नेष्टिमाह-

अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य-
रक्षाशसि सचेरन्निति । अमावास्यायां निशि
परिश्रित्य निर्वपेत् । कृणुष्व पाजः प्रसितिमिति
पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह नित्यया परिदधाति ।
अया ते अग्ने समिधा विधेमोति याज्यानु-
वाक्ये । परे संयाज्ये ॥ १० ॥

सचेरन्समवेयुर्बाधेरन्नित्यर्थः । अमावास्यायां निशितायां तस्यां वेलायां निर्वपेदित्यर्थः ।
यागभूमेः परितो वेष्टनं कुर्यात् । अस्यामिष्टौ कृणुष्व पाज इत्यनुवाकः कृत्स्नो विनियुक्तः ।
तस्मिन्चोऽष्टादश । तासु पञ्चदश सामिधेन्यः । एका पुरोनुवाक्या, द्वे याज्ये
विकल्पिते ।

अथेयं पद्धतिः-अमावास्यायां निशायाममावास्यामुत्कर्षः निशीष्टेः । सादृण्यसामर्थ्या-
दुत्कृष्टं सर्वप्रायश्चित्तं करोति । रक्षोगणैः पीडितश्चेदेतत्कर्म कुर्यात् । सायमग्निहोत्रं हुत्वा-
इष्ट्या यक्ष्ये, इत्युक्त्वा रक्षोहननार्थमिति संकल्पः । अन्वाधानादि । अग्नये रक्षोघ्ने
जुष्टं निर्वपामि, अग्ने रक्षोहन्हव्यं रक्षस्व । अग्नये रक्षोघ्नेऽनुब्रूहि । अग्निं रक्षोहणं यज ।
अग्ने रक्षोहजहमन्नादः ॥ १० ॥

अथेष्टचन्तरमाह-

अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिच-
रन्निति । शरमयं बहिर्वर्भीतक इध्मो लोहि-

तोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः
प्रचरन्ति । सर्वास्वभिचराणिकास्वेवम् ॥ ३ ॥
त्वमग्ने रुद्र इति याज्यानुवाक्ये ॥ ११ ॥

रुद्रवते घोस्तनूयुक्ताय । अभिचरन्शत्रुं मारयन् । तस्मै रुद्रवतेऽग्नये । परमरण-
कामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये परमरणार्थमिति (अग्नये पथिकृत (तै० सं० २-२-२)
इत्यनुवाके या इष्टयः श्रूयन्ते ताः सर्वा अष्टाकपाला आग्नेयाविकाराश्च) । अग्नये रुद्र-
जुष्टं निर्वपामि । अग्ने रुद्रवन्हव्यं रक्षस्वेत्यादि । लोहितोष्णीषादि सर्वर्त्विजां यजमान-
स्य च । अग्ने रुद्रवते—त्वमग्ने रुद्र, आ वो राजानमिति याज्यानुवाक्ये । प्राकृतावा-
ज्यभागौ । अनुपदौ वा । त्वां चित्रश्रवस्तमेति द्वे संयाज्ये । एवं सर्वकाम्येष्टिष्वैन्द्रा-
प्रभृतिषु ॥ ११ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

(अग्नये सुरभिमतं पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य
गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन्धो वा बिभीयादेषा
वेति) । अग्नये सुरभिमतोऽग्निर्होता साध्वीमकर्देववी-
तिमिति स्वयं यजमानो याज्यानुवाक्ये कुर्वति ॥ १२ ॥

सुरभिमतं मेषज्यतनूयुक्ताय । यस्य यजमानस्य गावो वा भृत्या वा दैविकरोगवा-
हुस्येन बहवो भ्रियेरन्ध्वयं वा कदाचिदप्रमृत्योर्भातो भवेत्तादृशो निर्वपेत्पूतीगन्धस्य
शक्नान्धस्य निवृत्तये सुगन्धयुक्ताय कुर्यात् । यद्वा—यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेन्-
धो वा बिभीयादिति पृथगधिकारमिति केचित्स एवेति । इष्ट्या यक्ष्ये गवादीनां मरण-
निवृत्त्यर्थम् । पूतीगन्धस्यापहत्यै (तै० सं० २-२-२) इति वाक्यशेषात् । पूती-
(ति) गन्धो दुर्गन्धः । अत्र शवगन्धस्यापहत्या इत्यर्थः । पूतीगन्धस्यापहननार्थमिति
फलनिर्देशः । अत्रार्थवादोऽपि फलं रात्रिसत्रन्यायादवगन्तव्यम् । अग्नये सुरभिमत-
जुष्टं निर्वपामि । अग्ने सुरभिमन्हव्यं रक्षस्वेत्यादि । अग्निर्होता निषसादा, साध्वीमक-
र्देववीतिमिति याज्यानुवाक्ये ॥ १२ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

अग्नये क्षामवत इति तिस्रः क्षामवत्यस्ताक्षाम-
क्रन्ददग्निरिति याज्यानुवाक्ये ॥ १३ ॥

क्षामवते क्षुधायुक्ताय । युद्धे प्रत्यासन्ने सति जयार्थं निर्वपेत् । यथा जयार्थिन-
एवेष्टिस्तथा बहुबन्धुमरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिष्टिं कुर्यात् । गृहदाहादि निमित्ती-

२ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७५३

कृत्यापि तामेवेष्टिमिति तिस्रः क्षामवत्य इति । संग्रामे संयत्ते (तै. सं. २-२-२) इति । उत्तरयेष्ट्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये संग्रामजयार्थमिति । अग्नये क्षामवते जुष्टं निर्वपामीत्यादि । अक्रन्ददग्निस्त्वे वसूनीति याज्यानुवाक्ये । येषां पूर्वापरा (२-२-२) इत्यादि । येषां यजमानानां पूर्वापरा ज्ञातयः सततं यथाक्रमं अग्नये स एतया क्षामवत्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ज्ञातीनां शिष्टानां मरणनिवृत्त्यर्थम् । उक्ते याज्यानुवाक्ये । यस्य यजमानस्य गृहदाहः स्यात्स एतया क्षामवत्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । अपरगृहदाहनिवृत्त्यर्थम् । शेषं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

अग्नये कामायेत्यष्टौ । तासां तुभ्यं ता अङ्गिर-
स्तमेत्यानुपूर्वेण याज्यानुवाक्याः ॥ १४ ॥

फलार्थकृते काम्ये कर्मणि फलसिद्धिर्यस्य नास्ति तद्विरोधात् । स उत्तरया यजेत । केचिद्वैदिकं कर्म नियतफलमिति कृष्या (वृष्ट्या) दिविषयमुपदिशन्ति । केचित् 'एनं कामो नमति' (२-२-३) इति सर्वार्थमिति वदन्ति । आहारपृथक्त्वेनेति न्यायात् । इष्ट्या यक्ष्ये यथेष्टफलनिर्देशः । अग्नये कामाय (२-२-३) इत्यनुवाक्ये या इष्ट्यस्ता अग्नयेविकारा अष्ट कपालानि च । अग्नये कामाय जुष्टं निर्वपामि । अग्रे काम हव्यं रक्षस्वेत्यादि । तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम, अश्याम तं काममग्न इति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया क्षेत्रेषु वा 'सजातेषु वेष्ट्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये भ्रातृव्यजयार्थमिति संकल्पः । अग्नये यविष्ठाय जुष्टं निर्वपामि । अग्रे यविष्ठ हव्यं रक्षस्वेत्यादि । श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्रे, स श्वितानस्तन्यतुरिति याज्यानुवाक्ये । एतयेष्ट्याऽभिर्चयमाणो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । परेणाभिचारदोषनिवृत्त्यर्थम् । श्रेष्ठं यविष्ठ, स श्वितान इति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया सर्वायुष्यकामो यजेत । शतायुष्यार्थमिति । इष्ट्या यक्ष्ये । सर्वायुष्यसिद्धयर्थम् । अथवा श्रुत्युक्तायुष्यार्थं वा । छान्दोग्योपनिषदि 'पुरुषो वाव यज्ञः' इत्यत्र यदुक्तं सहस्रोऽंशं वर्षशतमिति तदर्थं वा । अग्नय आयुष्मते जुष्टं । अग्न आयुष्मन्हव्यं रक्षस्वेत्यादि । आयुष्टे विश्रतो दधत्, आयुर्दा अग्रे, इति याज्यानुवाक्ये । भूतिकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । भूतिमवाप्नवानीति । अग्नये जातवेदसे जुष्टं निर्वपामि । अग्रे जातवेदो हव्यं रक्षस्वेत्यादि । तस्मै ते प्रतिहर्षते, दिवस्परीति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया रुक्कामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । रुक्मान्भूयासमिति । अग्नये रुक्मते जुष्टं निर्वपामि । अग्रे रुक्मन्हव्यमित्यादि । शुचिः सवक वन्द्यो, दृशानो रुक्म इति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया तेजस्कामो यजेत ।

इष्ट्या यक्ष्ये । तेजस्वी भूयासमिति । अग्नये तेजस्वते जुष्टं निर्वपामि । अग्ने तेजस्वि-
न्हव्य५ रक्षस्वेत्यादि । आ यदिषे नृपतिं स तेजीयसेति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया
सीक्षमाणः सोढुमभिभवितुमिच्छुः । इष्ट्या यक्ष्ये । मर्षार्थमिति । अग्नये साहन्त्याय
जुष्टं निर्वपामि । अग्ने साहन्त्य हव्य५ रक्षस्वेत्यादि । अग्ने सहन्तमा मर, तमग्ने
पृतनासहमिति याज्यानुवाक्ये ॥ १४ ॥

अन्नवतेऽन्नादायान्नपतय इत्येतासामुक्षान्नाय वशा-
न्नाय वद्वा हीति याज्यानुवाक्ये ॥ १५ ॥

अन्नवते बह्वन्नयुक्ताय । अन्नकामो यजेत । अग्नयेऽन्नवत (तै० सं०—२—२—४)
इत्यनुवाके या इष्ट्या आम्नातास्ताः सर्वा अष्टाकपाला आग्नेयविकाराश्च । अग्नये रस-
वत इति वज्रयित्वा । इन्द्राय पुत्रिण इत्येकादश कपालानि । इष्ट्या यक्ष्ये । अन्नवान्भू-
यासमिति । अग्नयेऽन्नवते जुष्टं निर्वपामि । अग्नेऽन्नवन्हव्य५ रक्षस्वेत्यादि । उक्षान्नाय
वशान्नाय, वद्वा हीति याज्यापुरोनुवाक्ये । उत्तरयाऽन्नादकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये ।
अन्नादनसमर्थो भूयासमिति । अग्नयेऽन्नादाय जुष्टं निर्वपामि । अग्नेऽन्नाद हव्यमित्यादि ।
उक्षान्नाय, वद्वा हीति याज्यानुवाक्ये । अग्नेरन्नादस्याहमिति । अन्नपतित्वकाम
उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । अन्नपतिर्भूयासमिति । अग्नयेऽन्नपतये जुष्टं निर्वपामी-
त्यादि । उक्षान्नाय वशान्नाय, वद्वा हि सून इति याज्यानुवाक्ये ॥ १५ ॥

अथेष्ट्यन्तरं हविस्त्रयोपेतमाह—

अग्नये पवमानायेति त्रिहविरग्न आयू५षि पवस इति
याज्यानुवाक्याः ॥ १६ ॥

उत्तरया त्रिहविष्कया ज्योगामयावी यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । चिररोगमुक्त्यर्थम् ।
अग्नये पवमानाय जुष्टं० । अग्नये पावकाय जुष्टं० । अग्नये शुचये जुष्टं० इत्यादि ।
अग्न आयू५षि पवसेऽग्ने पवस्वेति पवमानस्य । अग्ने पावक, स नः पावक इति
पावकस्य । अग्निः शुचित्रतमः, उदग्ने शुचयस्तवेति शुचेः । अथैतया त्रिहविष्कया
चक्षुष्कामो यजेत । तिमिरपटलाद्यभिभूतः । इष्ट्या यक्ष्ये । तिमिरादिदोषविघातार्थम् ।
दोषं पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अग्नये पुत्रवत इति द्विहविर्यस्त्वा हृदा कीरिणा
यस्मै त्वमिति याज्यानुवाक्याः ॥ १७ ॥

उत्तरया द्विहविष्कया प्रजाकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । प्रजावान्भूयासमिति ।

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७५५

एकौनविंशतिः कपालानि । अग्नये पुत्रवते जुष्टं निर्वपामि । इन्द्राय पुत्रिणे जुष्टं निर्वपामीत्यादि । अमावास्यातन्त्रम् । यस्त्वा हृदा, यस्मै त्वमित्यग्नेः पुत्रवतः । त्वे सुपुत्र, उक्थउक्थ इतीन्द्रस्य पुत्रिणो याज्यानुवाक्ये । यत्र [यत्र] कपालसंख्या विहिता तत्र [तत्र] येन यज्ञेनेर्त्सेदित्याग्नेयवर्जानामेव तत्र [सर्वत्र] तैः सा गण्यते ॥ १७ ॥

अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुमित्येतासामग्ने रसे-
नेति याज्यानुवाक्याः ॥ १८ ॥

रसवानन्नवान् । उत्तरया रसवत्कामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये रसवान् स्यामिति । स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वम् । अग्नये रसवते जुष्टं निर्वपामि । अजक्षीरे श्रयणम् । तस्य प्रणीताधर्माः । अग्ने रसेन, अपो अन्वचारिषमिति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया वसु-
कामो यजेत । वस्विति धननाम । अग्नये वसुमते जुष्टमित्यादि । वसुर्वसुपातिस्त्वामग्ने वसुपातिमिति याज्यानुवाक्ये । संग्रामे संयत्त उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । संग्राम-
जयार्थमिति । अग्नये वाजसृते जुष्टं । त्वामग्ने वाजसातममयं नो अग्निर्वारिव इति याज्यानुवाक्ये । अग्नयेऽग्निवते जुष्टं । अग्निनाऽग्निः समिध्यते, त्वं ह्यग्ने अग्निनेति याज्यानुवाक्ये । अग्नये ज्योतिष्मते जुष्टमित्यादि । उदग्ने शुचयस्तव, विज्योतिषेति ज्योतिष्मतः ॥ १८ ॥

त्रिहविष्कां कांचिदिष्टिमाह—

वैश्वानरं द्वादशकपालमिति त्रिहविः पतनीयेन
कर्मणा कृतेनाभिशस्यमानस्य द्वादश वैश्वानर्य-
स्तासां वैश्वानरो न ऊत्येत्यष्टौ याज्यानुवाक्या
द्वे द्वे तिसृणामव ते हेडो वरुणेति वारुणस्य
दधिक्राव्णो अकारिषमिति दधिक्राव्णः ॥ १९ ॥

अभिशस्यमान उत्तरया यजेत । त्रिहविष्कया पतनीयेन कर्मणा तेनाभिशस्यमान-
स्येति सूत्रकारमतिः । इष्ट्या यक्ष्ये । अभिशंसदोषनिवृत्त्यर्थम् । अन्वाधानादि । पात्र-
सादनकाले द्वादश कपालानि स्थालीद्वयं चेत्यादि । अग्नये वैश्वानराय जुष्टं । वरु-
णाय जुष्टं । दधिक्राव्णो जुष्टं । इत्यादि । उत्करे त्रिर्निनीय यथाभागं व्यावर्तध्व-
मिदमग्नेवैश्वानरस्येदं वरुणदधिक्राव्णोरिति चर्वथान् । अस्यामिष्टौ हिरण्यं दक्षिणा ।
अग्नये हिरण्यमिति प्रतिग्रहः । अत्र द्वादश वैश्वानरकर्माणि अनुवाकद्वय आम्नातानि ।
अष्टौ वैश्वानरीया ऋचः । तत्र त्रयाणां कर्मणां द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये । अल्पीयांस इति

न्यायात् । अस्मिन्यागे—वैश्वानरो न ऊत्या०, ऋतावानमिति वैश्वानरस्य । अव ते हेड उदुत्तममिति वरुणस्य । दधिक्राव्ण आ दधिका इति दधिक्राव्णः ।

एतया त्रिहविष्कया प्रजाकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । प्रजामवाप्नवानीति । पूर्व-
द्याज्यानुवाक्ये च ॥ १९ ॥

उद्रासनेष्टावाग्नेयस्याग्निर्मूर्धा भुव इति याज्यानुवाक्ये ॥ २० ॥

अग्निमुद्रासयिष्यन्नुत्तरया द्विहविष्कया यजेत । संकल्पप्रकारः पूर्वमेवोक्तः । आग्ने-
यमष्टाकपालं निर्वपेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालमिति । सूत्रान्तरोक्ततया विकल्पः । गा
ते अग्न उत्सीदत इत्यादयो न भवन्ति । शाखान्तरोक्तत्वाद्विकल्प इति केचित् ।
अन्वाहार्यो दक्षिणेति भाष्यकृत् ॥ २० ॥

प्रजाभिः समृद्धं ग्रामं कामयमानस्य द्विहविष्कामिष्टिमाह—

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकामः ॥ २१ ॥

उत्तरया द्विहविष्कया ग्रामकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवानीति
संकल्पः । एकोनविंशतिः कपालानि, शूर्पद्वयं बानस्पत्यदि । वेषाय वा, अग्नये वैश्वा-
नराय जुष्टं० । अन्यस्मिञ्शूर्पे मरुद्भ्यस्तत्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादि ॥ २१ ॥

प्रकृतावष्टाकपालैकादशकपालयोरेकस्मिन्नेवाग्नावधिश्रितत्वादत्रापि तत्प्राप्तावपवदति—

आहवनीये वैश्वानरमधिश्रयति । गार्हपत्ये मारुतम् ॥ २२ ॥

अपरेणाऽऽहवनीयं वैश्वानरस्योपसादनम् । अपरेण गार्हपत्यं मारुतस्य । उपसादनो-
र्ध्वमिश्रणम् । केचिद्वैश्वानरस्य मुख्यत्वान्मुखधर्मेण कर्तव्यमिति तदाऽऽहवनीयस्यापरेणो-
पसादनमुभयोस्तदैकमेव शूर्पं पात्री च । सहैव निर्वापः । पेषणान्तं कृत्वाऽऽहवनीये
वैश्वानरस्य कपालान्युपधाय गार्हपत्ये मारुतस्याऽऽद्यैः सप्तभिः । संवापस्तन्त्रेण ।
आहवनीये गार्हपत्ये वा पिण्डं कृत्वा विभज्याऽऽहवनीये वैश्वानरमधिश्रयति । मारुतं
गार्हपत्य इति । अन्तरितामित्यादिक्रमेण आप्यलेपादिपुरोडाशद्वयम् ॥ २२ ॥

१—क. पुस्तकेऽयमधिकः—वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति पर्वण्येव दशाहा-
दूर्ध्वमिष्ट्या यक्ष्ये । जात पुत्रः पूतस्तेजस्यन्नाद इन्द्रियावी पशुबान्भवत्विति संकल्पः । उक्ता वैश्वा-
नरी । वैश्वानरो न ऊत्या०, ऋतावानमिति याज्यानुवाक्ये । अन्वाहार्यो दक्षिणा । अत्रापि येन
यज्ञेनेत्याग्नेयं केचिदच्छिन्ति । एतया वैश्वानर्या दर्शपूर्णमासावतिपत्ते तु यजेत । तस्य प्रयोग उक्त
प्रायश्चित्तप्रश्ने । वैश्वानरस्य दत्तानाम्यो बृहत्०, पृष्टो दिवीति याज्यानुवाक्ये इति ।

प्रश्ने— १ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाध्याख्यासमेतम् । ४१७

अव ते अलंकृत्य वैश्वानरमासादयति । अनूच्यमानासु
सामिधेनीषु मारुतो मरुतो यद्धव इति याज्यानुवाक्ये ॥ २३ ॥

पूर्वव- पुरोडाशावलंकृत्याऽऽसादयति । वैश्वानरेण प्रचर्य मारुतेन प्रचरति । वैश्वानरस्य
दक्षसनाभ्यो बृहत्, पृष्ठो दिवीति वैश्वानरस्य । मरुतो यद्धवो दिवः, या वः शमेति
मारुतस्य ॥ २३ ॥

आग्ने- इष्टचन्तरमाह—

। या आदित्यं चरुं संग्राममुपप्रयास्यन्नित्यदि-
तर्त्तु उरुष्यतु महीमू षु मातरमिति याज्यानुवाक्ये ॥ २४ ॥

उत्तरया संग्राममुपप्रयास्यन्निर्वपति । इष्ट्या यक्ष्ये । प्रतिष्ठार्थम् । उपप्रयास्यन्निति षुः ।
अन्यन्वाधानादि । स्थाली स्पयश्च द्वंद्वम् । आदित्ये जुष्टं निर्वपामीत्यादि । आदित्ये
महीमू षु मातरमित्यदितेः । संग्रामस्य संबन्धीनि यानि कर्माणि श्रूयन्ते तानि क्षत्रि-
यस्यैव । केचिद्विजातिमात्रस्यैवायं विधिरिति मन्यन्ते । उत्तरया संग्रामायतनं गत्वा
संग्रामभूमिं गत्वाऽग्नीन्समाधाय दार्शिकीं वेदिं कृत्वा, इष्ट्या यक्ष्ये संग्रामजन्यार्थमिति ।
शेषमुक्तम् ॥ २४ ॥

युद्धभूमिं प्राप्तस्य जयार्थिन इष्टिं विधत्ते—

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वेति
यत्र युयुत्समाना भवन्ति ॥ २५ ॥

यस्मिन्नायतने युद्धं भविष्यति तत्प्राप्य तस्मिन्देशे निर्वपेत् । जातो यदग्ने, त्वमग्ने
शोचिषेति वैश्वानरस्य । विद्विषाणयोः परस्परं तयोरन्यतरस्याग्निं हु(ह)त्वा वैश्वानर्या
यजेत । केचिदुभयस्याग्निमिति । इष्ट्या यक्ष्य इत्यादि । जातो यदग्ने त्वमग्ने शोचि-
षेति । आव्यं श्लेष्मरोगः ।

योऽर्विं प्रतिगृह्णाति स वैश्वानर्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । तव (मम) श्लेष्मरोगो-
पपरिहारार्थम् । शेषं पूर्ववत् । अस्माकमग्ने वैश्वानरस्य सुमताविति याज्यानुवाक्ये ।
आत्मनो वा एषमात्रामाप्नोति, आयुः परिसमाप्तिं श्रूयत इत्यर्थः । मात्रा मानं परिच्छेद
इत्यर्थः । अश्वं वा पुरुषं वा प्रतिगृह्णीयात्स वैश्वानर्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । आत्मनो
मात्रानिवृत्त्यर्थम् । अस्माकमग्ने वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेति याज्यापुरोनुवाक्ये ॥ २५ ॥

घनलाममुद्दिश्य द्रातृसमीपं गमिष्यत इष्टिमाह—

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सनिमेष्यन्यया
रज्ज्वोत्तमां गामजेत्तां भ्रातृव्याय प्रहिणुयादिति
भ्रातृव्यगवीं वाऽभिदध्याद्गोष्ठे वा न्यसेत् ॥४॥२६॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वाविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

सनिं घनलामम् । सनिमेष्यन्मिक्षमाणो यास्यन्नित्यर्थः । सोऽपि वैश्वानर्या यजेत ।
इष्ट्या यक्ष्ये । मिक्ष्यमाणद्रव्यसिद्धयर्थं मां प्रति दानकामाः प्रजा भवन्त्विति वा फल-
निर्देशः । शेषं पूर्ववद्याज्यानुवाक्ये च । मिक्षणं कृत्वा पुनरेत्य प्रतिनिवृत्य वैश्वानर्या
यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये प्रतिष्ठार्थमिति । शेषं पूर्ववत् । अनुवाकद्वयेन वैश्वानरकर्मा-
ण्याम्नातानि ।

अभिशास्यमानस्य प्रजाकामस्य जातपुत्रस्य दर्शायतिपन्नस्याग्निमुद्रासयिष्यतो ग्राम-
कामस्य संग्रामायतनं गच्छतो विद्विषाणयोरन्नं भुक्तवतः समानयोः पूर्वमभिद्रोदुरविं प्रति-
ग्रहीतुरश्वपुरुषयोर्वा प्रतिग्रहीतुः सनिमेष्यतः पुनरागतस्यैवं त्रयोदश । तत्र संशयः—
किं वैश्वानरकर्माणि द्वादश आहोस्विदेकादश अथवा त्रयोदशेति पूर्वः पक्षः । समा-
न्नादधिकारभेदादेकादशेत्यपरः पूर्वः पक्षः । कुतः—प्रथमां त्रिहविष्कामुक्तैता वै
निर्वपेत् । इत्युक्तत्वात्सूत्रकारेण सनिमेष्यन्नित्यादिवैश्वानरकर्मैकमुक्त्वा—एतमेव वैश्वा-
नरमित्युक्तम् । तस्मात्कर्मैक्यमुभयत्रैकस्य कर्मणोऽधिकारभेदत्वमेव न कर्मभेदः ।
एतयाऽन्नाद्यकामवद्द्वादश कर्माणीति सिद्धान्तः । कुत एतामेव एतमेवेत्युभयत्रोक्तेऽ-
प्येतामेवेत्यस्य भेदः, पुनरुत्पत्तिपरामर्शनात् । 'यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिकाव्णा पुनानि, इति । तस्मात्पूर्वस्यैव कर्मभेदः ।
दक्षिणाविधानाच्च । एतामेवेत्युक्तेऽपि हिरण्यं दक्षिणेति विधानात् । तस्मात्पूर्वस्यैव
भेदः । तस्माद्द्वादश कर्माणि । तदा याज्यानुवाक्यानां कल्पनमेव । तत्र—अल्पीयांसो
मन्त्रा इति न्यायेन प्रवृत्तिलिङ्गदर्शनाच्च । कथं लिङ्गं कपालदर्शनात् । यत्र यत्राग्निभेदः
सिद्धस्तत्र तत्र सकपालं कर्म श्रुतं तस्मात्तस्यैव कर्मैक्यं पूर्वस्य भेदः । वैश्वानरमिति
कर्म, न पुरोडाशः प्रैवाऽऽग्नेयेनेत्यत्र सैत्तानि हवींश्चीति वचनाद्भविः परत्वमेव ।
एतामेवेत्यत्रैतं न दृष्टम् । तस्मात्कर्मैक्यमेव ।

प्रकृतमनुसरामः । यथा रज्ज्वा काम्यमानानां सर्वासां गवां पृष्ठतो गच्छन्काले
यत्तथा रज्ज्वा शत्रोर्गां बध्नीयात् । एवं निर्वहतिमेवास्मै प्रहिणोति (तै० सं० २-२-

(१) इति । दातृभ्यो लब्धासु गोषूतमां गां यया रज्ज्वा बद्ध्वा समानयति तां रज्जुं भ्रातृव्यविनाशार्थं तदीयगोष्ठे प्रक्षिपेत् ॥ ४ ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां द्वाविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====

अथ द्वाविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

यजेत ।

वा फल-

वैश्वानर्या

नरकर्मा-

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम इत्येतस्यानुवाकस्ये-
ष्टीनां याज्यानुवाक्या इन्द्रं वो विश्वतस्परित्ये-
षोऽनुवाकः ॥ १ ॥

ग्राम-

प्रति-

यः—

समा-

ता वै

वैश्वा-

दः ।

क्तेऽ-

वति

दः ।

स्यैव

ांसो

भेदः

पेति

व ।

ले

—

उत्तरया पशुकामो यजेत । ऐन्द्रं चरुं निर्वपति (तै० सं० २-२-७) इत्यादि ।
इष्ट्या यक्ष्ये पश्वर्थमिति संकल्पः । अमावास्यातन्त्रम् । अन्वाधाय व्रतप्रवेशः ।
स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वम् । निर्वपकाल इन्द्रायेन्द्रियावते जुष्टं निर्वपामि । इन्द्रेन्द्रियावन्ह-
व्यं रक्षस्वेत्यादि । इन्द्रं वो, इन्द्रं नर इति याज्यानुवाक्ये ।

उत्तरया पशुकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये पशुमान्भूयासमिति । अमावास्यातन्त्रम् ।
इन्द्रायेन्द्रियावते जुष्टमित्यादि । इन्द्रियाणि शतक्रतो, अनु ते दायीति
याज्यानुवाक्ये । ब्रह्मवर्चसकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये ब्रह्मवर्चसी
भूयासीमिति । इन्द्राय धर्मवते जुष्टं । इन्द्र धर्म हव्यं रक्षस्वेत्यादि । आ
यस्मिन्, आमासु पक्वमिति याज्यानुवाक्ये । अन्नकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये ।
अन्नवान्स्यामिति । इन्द्रायार्कवते जुष्टं । इन्द्रार्कवन्हव्यं रक्षस्वेत्यादि । इन्द्रमिन्द्रा-
थिनो बृहद्, गायन्ति त्वेति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया त्रिहविष्कया भूतिकामो यजेत ।
भूतिमवाप्नवानीति । त्रयस्त्रिंशत्कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वम् । [इन्द्राय धर्मवते जुष्टं ।
इन्द्रायेन्द्रियावते जुष्टं । इन्द्रायार्कवते जुष्टमित्यादि । [आ यस्मिन्निन्द्रियाणि शत-
क्रतो इति इन्द्रस्य धर्मवतः, अनु ते इन्द्रमिन्द्राथिन इतीन्द्रस्येन्द्रियावतः । गायन्ति त्वाऽन्या
था, इतीन्द्रस्यार्कवतः ।] अत्र धर्मवतो हविषि—आ यस्मिन् इत्यादिके याज्यानुवाक्ये ।
इन्द्रियावतो हविषि इन्द्रियाणि शतक्रतो इत्यादिके । अर्कवतो हविषि—इन्द्रमिन्द्राथिनो
बृहदित्यादिके इति भाष्यानुसारिपथः । यः पाप्मना गृहीतः स उत्तरया यजेत ।
इष्ट्या यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति । इन्द्रायार्होमुचे जुष्टं । इन्द्रार्होमुग्धव्य-
मित्यादि । अर्होमुचे प्र भरेमा, विवेष यन्मेति याज्यानुवाक्ये । यं मृधोऽभिप्रवेपेरन् ।

मृधो वैशिणो यं यजमानमभितः प्रवेपेरन्प्रकर्षेण कम्पयेयुर्भातिमुत्पादयेयुः । अथ
राष्ट्राणि देशानभितो विनाशयितुं समीयुः संगता भवेयुः । तस्य यजमानस्य रक्षाम्
वैमृधाय शत्रुविनाशकायेन्द्राय निर्वपेत् । इष्ट्या यक्ष्येऽपहननार्थम् । शेषमुक्तं प्रकृतौ ।
इन्द्राय वैमृधाय जुष्टमित्यादि । अत्रापि केचिद्यथाशु(श्र)द्धं दक्षिणामिच्छन्ति । श्रद्धवत्ये
ष । इतरथाऽन्वहार्यमेव । वि न इन्द्र मृधो जहि, इन्द्र क्षत्रमभीति याज्यानुवाक्ये
मृधो न भीमः, वि शत्रून्वि मृध इति बोधायनीये दर्शनात् । अथवाऽन्यत्र काम्यप्रक
रणे विवेक यन्मा वि न इन्द्र, इति दर्शनात् । वि न इन्द्रेन्द्र क्षत्रमिति वा । अवशिष्ट
विकल्पार्थाः ।

बद्धो वा परियत्ते वेति । बद्धः शृङ्खलया निगडितः । परियत्तः शृङ्खलामन्तरेण परितो
भटैरवरुद्धः । उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । त्राणार्थमिति बधनान्मोक्षार्थमिति वा
परिवारान्मोक्षार्थमिति वा । इन्द्राय त्रात्रे जुष्टं निर्वपामि । इन्द्र त्रातर्हव्यं रक्षस्वे-
त्यादि । इन्द्रस्य त्रातुरहं देवयज्यया त्रातो भूयासमिति । त्रातारमिन्द्रं मा ते अस्यामिति
याज्यानुवाक्ये ।

महायज्ञकाम उत्तरया यजेत । महायज्ञं नामाग्निहोत्रं व्रतमकुर्वत दार्श्यं(र्शं) पन्न-
माग्नेयं व्रतमकुर्वत, इति ब्राह्मणविहितं बोधायनेन भगवता व्याख्यातम् । इष्ट्या यक्ष्ये
महायज्ञसिद्धयर्थम् । इन्द्रायार्काश्वमेधवते जुष्टं० । इन्द्रार्काश्वमेधवन् हव्यं रक्षस्वेत्यादि ।
अनवस्ते वृष्णे यत्त इति याज्यानुवाक्ये ॥ १ ॥

काम्येष्टिकाण्डे काचिदिष्टिरेवमाग्रायते—

इन्द्रायान्वृजव इत्यन्वह मासा इति ॥ २ ॥

अनुकूलश्चासावृजुश्चेत्यन्वृजुः । साहाय्यकरणमानुकूल्यं, विरोधानाचरणमृजुत्वं
प्राप्त्यर्थम् । उत्तरया ग्रामकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवानीति । इन्द्रायान्व-
जये जुष्टं० । इन्द्रान्वृजो हव्यमित्यादि । अन्वह मासा, अनु ते दायीति याज्या-
नुवाक्ये ॥ २ ॥

इष्ट्यन्तरं विधत्ते—

इन्द्रायै चक्रं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसशितेव स्याद-
धृतेवेत्यर्थो बलबजानिधम उपसंनह्य सहेधमेना-
भ्यादध्यादुत्तमा धारया । रेवती पुरोनुवाक्या
अपति शकरी याज्या प्रोण्वस्मै पुरोरथमिति ॥ ३ ॥

। अथ
स्य रक्षा
प्रकृतौ
श्रद्धवत्य
नुवाक्ये
काम्यप्रक
भवशिष्ट

यस्य सेना असांशिता तीक्ष्णा न भवेत्स्वकार्यक्षमा न भवेदित्यर्थः ।
स उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये : सेनासिद्धयर्थमिति । स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वम् ।
इन्द्राण्यै जुष्टं० । इन्द्राणि हव्यः रक्षस्वेत्यादि । आग्नेयविकारः । इन्द्राण्यहमन्नादः । केचि-
दैन्द्राग्रविकार इति । तन्नेष्यते । तस्यामिष्टौ कंचिदङ्गविशेषमाह—बल्वजानपीधमे संनह्ये-
दिति । बल्वजास्तृणविशेषाः । तानपि चोदकप्राप्त इध्मे सम्यग्बध्नीयात् । प्रोक्षेत ।
इन्द्राणीमासु, नाहमिन्द्राणीति याज्यानुवाक्ये । उत्तरया यजेत संग्रामे संयते । इष्ट्या यक्ष्ये
संग्रामजयार्थम् । इन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालम् । इन्द्र मन्युमन्
हव्यः रक्षस्वेत्यादि । यो जात एव, आ ते महेति याज्यानुवाक्ये । एतामेव निर्वपेद्यो
हतमनाः स्वयं पाप इव स्यात् (तै० सं० २-२-८) इति । यः पुरुषो रोगेण द्रव्यहा-
न्यादिना वा हतमना नष्टचित्तः सन्स्वयं पाप इव भ्रान्त इव स्यात् । एतस्मात्पुरुषादेता-
नीन्द्रियमन्युधैर्याणि अपक्रान्तानि । अथेदानीमेष पुरुषो नष्टचित्तः स्वयं भ्रान्तो भवति
तादृश एतामेव निर्वपेदिति पूर्वत्रान्वयः । एतस्यामपीष्टौ पूर्वोक्ते एव याज्यानुवाक्ये ।

यज्ञ-
यक्ष्ये
यादि ।

यद्वा—हतमनाः स्वपापकर्मणः । इष्ट्या यक्ष्ये । न हतमना भवामि न स्वयं पापो
भवानीति वा फलनिर्देशः । शेषं पूर्ववत् । मे प्रजाः स्युरिति यः कामयेत स उत्तरया
यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । मां प्रति जना दानकामाः स्युरिति फलनिर्देशः । इन्द्राय दात्रे
जुष्टं०, इत्यादि । मा नो मर्षीरा, आतू भरेति याज्यानुवाक्ये । ब्रह्मै प्रत्तमिव सन्न
प्रदीयेत । प्रदात्रे प्रदापयित्रे । वाक्यस्यान्ते प्रदापयति (तै० सं० २-२-८) इति
श्रवणात् । यस्मा उत्तमर्णाय प्रतिग्रहीत्रे दायादाय वाऽधमर्णादिः पुरैव प्रकर्षेण दत्तमि-
त्येवं दातव्यं धनमपलपति तद्धनं स्वत्वेन व्यवहियते । वस्तुतस्तु नैव प्रत्तं, तादृश उत्तम-
र्णादिनिर्वपेत् । इष्ट्या यक्ष्ये । मां प्रति दत्तद्रव्यसिद्धयर्थमिति । इन्द्राय प्रदात्रे जुष्टं० ।
इन्द्र प्रदातर्हव्यमित्यादि । इन्द्रियाव्यन्नादः । प्रदातारः हवामहे प्रदाता वज्रीति या-
ज्यानुवाक्ये । अपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वोत्तरया यजेत । सुत्राम्णे सुष्ठु त्रात्रे । अप-
रुद्धश्चिरं गत्याद्भ्रष्टः । अपरुध्यमान इदानीमेव भ्रश्यमानः । अनपरुद्धो भ्रंशा-
विषयः । इष्ट्या यक्ष्ये । अपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वा मोचनार्थमिति । इन्द्राय
सुत्राम्णे जुष्टं० । इन्द्र सुत्रमनहव्यमित्यादि । इन्द्रः सुत्रामा, स्वावाः० तस्य वयः-
सुमताविति याज्यानुवाक्ये ।

जुत्वं
ान्व-
ज्या-

योऽलः श्रियै सन्तसद्वत्समानैः स्यात् (२-२-८) स उत्तरया यजेत । इष्ट्या
यक्ष्ये । समानेभ्योऽधिकां श्रियमाप्नवानीति । इन्द्राय जुष्टमित्यादि व्याख्यातम् ।
रेवतीर्नः प्रोष्वस्मै पुरोरथमिति रेवती पुरोनुवाक्या । शक्नी याज्या । अनुवाकद्वये या
इष्ट्यस्ताः सर्वाः पुरोडाशवत्यः । एकादशकपालाः पुरोडाशाः ॥ ३ ॥

अथ त्रिहविष्कां कांचिदिष्टिमाह—

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्त्सर-
स्वत्याज्यभागेत्याज्यहविरित्यथो बार्हस्पत्यश्चरु-
रिति त्रिहविर्द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यात् । अग्नाविष्णू
सजोषसाऽऽग्नाविष्णू इत्याग्नावैष्णवं स्यात् । प्र णो-
देव्या नो दिवः पावीरवी कन्येति सारस्वतस्य ।
बृहस्पते जुषस्व न इति बार्हस्पत्यस्य ॥ ४ ॥

अभिचरन्नुत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । परमरणार्थमिति । एकादश कपाद्या
स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्ववित्यादि । अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टं० । पूर्वमेवोक्तं सरस्वत्याज्यभाग
स्यात् प्रधानदेवता । बार्हस्पत्यश्चरुः । अग्नावैष्णवं निरुप्य बृहस्पतये जुष्टं० । आग्नावैष्णवे
प्रचर्य आज्येन सरस्वतीं यजते । न दन्धिरसीत्यनुमन्त्रणम् । सरस्वत्या अहं० ।
ततो बार्हस्पत्येन प्रचरति । एवं त्रिहविष्कांस्तेषां च द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये । अग्नाविष्णू
सजोषसा, अग्नाविष्णू महीति पुरोनुवाक्ये । अग्नाविष्णू माहि धामेति याज्या । सारस्व-
तस्य प्र णो देव्या नो दिव इति पुरोनुवाक्ये । पावीरवीति याज्या । बार्हस्पत्यस्य
बृहस्पते जुषस्व न, एवा पित्र इति पुरोनुवाक्ये । बृहस्पते अति यदर्यो अर्होदिति
याज्या । लोहितोष्णीषादि ॥ ४ ॥

प्रथममभिचरतः शत्रोस्त्रिहविष्केष्टिर्विहिता । इदानीं तदीयादाभिचारादूर्ध्वं प्रत्यभि-
चरतस्तामेवेष्टिं विहितामभिप्रेत्य तत्र विशेषमाह—

एतथैव यजेताभिचर्यमाण आग्नावैष्णवोऽयं यज्ञो
नोपजमेदाग्नावैष्णवो घृते चरुश्चक्षुष्कामस्याग्ना-
विष्णू अग्नाविष्णू इत्येव याज्यानुवाक्ये ॥ ५ ॥

केचित्—एतया त्रिहविष्कयाऽभिचर्यमाणो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । मां प्रत्यभिच-
रतोऽभिचारयागजन्यफलमर्कचित्करं भवत्विति संकल्पः । शेषं पूर्ववत् ।

उत्तरया यज्ञकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । यज्ञसिद्धयर्थमिति । अग्नाविष्णुभ्यां
जुष्टं०, इत्यादि । शेषं पूर्वमेवोक्तम् । एकहविष्का । न द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये । चक्षुष्काम
उत्तरया यजेत । आग्नावैष्णवं घृते चरुम् । इष्ट्या यक्ष्ये । तिमिराति(दि)दोषनिवृत्त्य-
र्थम् । द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये । इन्द्रियं वीर्यं वृद्ध्वा भ्रातृव्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वर-
कल्पां प्रति निर्वपेत् (तै० सं० २-२-९) इत्यादि । अध्वरकल्पया यजेत । अध्व-
रकल्पेति इष्टिचतुष्टयसमुदायनाम । प्रातरनुवाककाले निर्वापो यथा स्यात्तथा संकल्पः ।

ध्वरकल्पया गक्ष्ये इन्द्रियवीर्यविच्छेदनिवृत्त्यर्थमिति । अन्वाधानादि । अध्वरक-
 १५५ हविरिदमेषां मयीति । पूर्ववन्निहविष्काऽऽग्नावैष्णवमष्टाकपालं सरस्वत्याज्यभागा
 स्याद्द्वार्हस्पत्यश्चरुः । पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः । न द्वे द्वे । मध्यंदिनकाले पूर्ववत्संकल्पादि ।
 आग्नावैष्णवमेकादशकपालं सरस्वत्याज्यभागा स्याद्द्वार्हस्पत्यश्चरुः । पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः ।
 न द्वे द्वे । तृतीयसवनकाले पूर्ववत्संकल्पादि । आग्नावैष्णवं द्वादशकपालं सरस्वत्याज्यभागा
 स्याद्द्वार्हस्पत्यश्चरुः । पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः । न द्वे द्वे ॥ ९ ॥

एतस्यैवाध्वरकल्पानुष्ठायिनः प्रतिवाद्यनुष्ठितानूबन्ध्यास्थानीयामिष्टिमाह—

मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेदा नो मित्रावरुणोति
 मैत्रावरुणस्य ॥ ६ ॥

भ्रातृव्योऽवमृथं कृत्वा गृहे समागत्योदवसानायामनुष्ठायानूबन्ध्यां वशामुपाकरोति ।
 तस्मिन्काले मित्रावरुणदेवताकमेककपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । भ्रातृव्यस्य साऽनूबन्ध्या
 वशा यैवास्ति एतस्याध्वरकल्पस्याधिकारिणोऽयमेककपालः सैवैषा वशा भवति । ननु—
 पूर्वोक्तेः कपालैर्यथा छन्दांसि प्राप्तानि तथाऽनूबन्ध्याख्यः पशुरपि प्राप्यतामिति चेन्न ।
 संख्यासाम्येन छन्दसां प्राप्तुं शक्यत्वात् । नहि पशापष्टत्वात् संख्याऽस्ति । अतः
 पूर्वोक्तेः कपालैरिमं पशुमाप्तुं न शक्नोति । मैत्रावरुणस्य तु कालैक्यात्संख्यासाम्येन
 पशुमेकं प्राप्तुमर्हति । पूर्ववत्संकल्पादि । मित्रावरुणाभ्यां जुष्टं निर्वपामिष्याद्येककपाल-
 धर्मः । न पशुधर्माः । प्रयाजादि । आ नो मित्रावरुणा प्र याहवा, इति याज्यानु-
 वाक्ये ॥ ६ ॥

तिष्यापूर्णमासे सोमारौद्रो ब्रह्मवर्चसकामस्य परि-
 श्रिते याजयन्ति । श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं
 मथितमाज्यं भवति । आज्यं प्रोक्षणमाज्येन
 मार्जयन्ते तूष्णीकेन । प्रोक्षणमार्जने । मानवी
 ऋचौ धाय्ये कुर्यात् । मधू देववत इत्येतासां द्वे ।
 पञ्च सोमारौद्रीयं सोमारुद्रेति सर्वासां याज्यानु-
 वाक्ये ॥ ७ ॥

उत्तरस्या ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । तिष्यां पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा, इष्ट्या
 चरुः । ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति संकल्पः । श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथितमाज्यं भवति
 (ते० सं० २-२-१०) इति ब्राह्मणमपि द्रष्टव्यम् । तेनैवाऽऽज्येन सर्वप्रोक्षणं हविः-
 प्रोक्षणं मार्जनं च । मनो ज्योतिरित्यादि तेनैवाऽऽज्येन । सोमारुद्राभ्यां जुष्टं । सोमा-

रुद्रौ हव्यं रक्षेथाम् । सोमारुद्रा इति केचित्प्राकृता एव मन्त्रा इति । केचिदूहमिच्छन्ति । मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यादग्निं वः, मक्षू देववतो रथ इत्येतासां द्वे । विकल्पिताः षडृचः । सोमारुद्रा वि, सोमारुद्रा युवमिति याज्यानुवाक्ये । आज्यभागप्रभूया प्रधानयागान्तं कटादिभिः पारिश्रयणं, विहारस्य । स्विष्टकृतादि अपारिश्रिते प्रधानार्थं पारिश्रयणं, यज्ञाथर्वणन्यायेन । मनो ज्योतिरित्याधिकारेण मार्जनम् ॥ ७ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

यदि विभीयादुधर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं

चरुं निर्वपेत्सोमापूषणा इमौ देवाविति याज्यानुवाक्ये ॥ ८ ॥

कुष्ठादित्वग्दोषो मम भविष्यतीति यो विभीयात्स उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । न दुधर्मा भवामीति । सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत् । व्याख्यातं राजसूये । सोमापूषणेमौ देवाविति याज्यानुवाक्ये ॥ ८ ॥

सोमारौद्रे ज्योगामयाविनः ॥ ९ ॥ होताऽनङ्वाहं दक्षिणां ददाति । सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वेऽस्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति भ्रातृव्यक्षेत्रे यजेत । वेदिं परिगृह्य दक्षिणमर्धमुद्धृत्य तदेवार्धेन वह्निषस्तृणीयादधर्मिधमस्याभ्यादध्यात् ॥ ९ ॥

(केचित्—प्रजाकाम उत्तरया यजेत । सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् । प्रजामवाप्नवानीति । पूर्वोक्ते याज्यानुवाक्ये । आज्यं प्रोक्षणमित्यादि न भवत्युत्तरेषु (रासु) । अभिचरन्तु उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । परमरणार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ।)

ज्योगामयावी उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । चिररोगनिवृत्त्यर्थमिति । सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् । शेषं पूर्ववत् । अस्मिन्कर्मणि अनङ्वान्हौत्रे देयः । यजमानस्य स्वं (धनं) दद्यात् । होता दक्षिणत एव ब्राह्मणा अयं वोऽनङ्वानिति होत्राऽभिमर्शनम् । अथवाऽनिर्दिष्टदक्षिणा । न यद्यनङ्वास्तदाऽन्वाहार्यमेव । यः कामयेत स्वेऽस्मा आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति (तै० सं० २-२-१०) यो यजमानः शत्रोरायतने शत्रोः शत्रुमुत्पादयेयमिति यः कामयेत स उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । शत्रोरायतने तस्य (तेन) शत्रुं वधे(जनये)यमिति । द्वितीयं फलं निर्दिष्टं (द्वितीयफलनिर्देशः) । शेषमुक्तम् ।

चिदूहमि-
दे । विक-
प्रभागप्रभु-
प्रधानार्थ-

भ्रातृव्यक्षेत्रं गत्वाऽथैतामिष्टिं निर्वपेत् । भ्रातृव्यक्षेत्रं गृहम् । अथवा कृषिभूमिः । अन्यतरदेशं गत्वा दार्शिकीं वेदिं कृत्वा मथित्वाऽऽयतने निधाय, इष्ट्या यक्ष्ये । पूर्व-
वत्फलनिर्देशः । सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् । वेदिं परिगृह्यार्धमुद्धन्यादर्धमिति ब्राह्मणम् ।
बर्हिस्तरणकालेऽर्धं दक्षिणतस्तृणाति । अर्धमुत्तरे त्यजेत् । इध्माधानकालेऽर्धमिध्ममाद-
धाति । अर्धमुत्तरे त्यजेत् । समिष्टयजुषा वा बर्हिषः प्रतिपत्तिः स्तीर्णेन सह नोत्करे ।
उक्ते याज्यानुवाक्ये । वेदिं परिगृह्येत्यादि पूर्ववत्स्यात् । अस्याश्च ब्रह्मवर्चसफलायै
सोमारौद्रचरौ यान्यङ्गानि श्रूयन्ते तिष्यापूर्णमास इत्यादीनि तान्युत्तरासु न सन्ति ।
याज्यानुवाक्यावर्जमिति ॥ ९ ॥

८ ॥

यक्ष्ये
पूषणेमौ

तस्मिंश्च काम्येष्टिप्रकरणे पूर्वोदाहृतात्सोमारौद्रचरोरुर्ध्वं द्विहविष्का काचिदिष्टिरे-
वमाम्नायते—

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्राम-
कामः ॥ १० ॥

ग्रामकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवानीति । अन्वाधानादि ।
अमावास्यातन्त्रम् । अन्वाधानं कृत्वा व्रतप्रवेश इति भाष्यकृत् । वेदं कृत्वा वेदिः ।
अष्टादश कपालानि स्फ्यश्च द्वद्वं पात्रीद्वयं वानस्पत्याऽसि वेषाय वाम् । इन्द्राय जुष्टं ।
मरुद्भ्यो जुष्टमित्यादि ॥ १० ॥

प्रकृतौ सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरेकास्मिन्नेवाधिश्रयणम् । इह तु
तद्वाधितुं विधत्ते—

आहवनीय ऐन्द्रमधिश्रयति । गार्हपत्ये मारु-
तम् ॥ ११ ॥

ऐन्द्रस्य तद्विषो विभागेनावधारणार्थं भिन्नाग्नावधिश्रयणम् । यद्वा, आहवनीयस्य
पश्चादुपसादयत्यैन्द्रं गार्हपत्यस्य पश्चान्मारुतं मिश्रणाद्युक्तमुख्यधर्मेण वा प्रतिपत्ति-
स्तदा एकमेव शूर्पं न पात्रीद्वयम् । एकास्मिन्शूर्पे एव निर्वापादयः । आहवनीयस्य
पश्चादेवोपसादनम् । प्रोक्ष्यावहत्य पिष्ट्वा समोप्य संयुज्य पिण्डं कृत्वाऽऽहवनीय ऐन्द्र-
मधिश्रयति गार्हपत्ये मारुतम् (२-२-११) । एकादशस्वैन्द्रं सप्तसु मारुतम् । अन्त-
रितमित्यादि । उत्तरः परिग्राहः । पृथगेवोद्भासनं द्वयोः ॥ ११ ॥

अलंकृत्यैन्द्रमासादयति अनूच्यमानासु सामि-

धेनीषु मारुतम् ॥ १२ ॥ इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं
नरो मरुतो यद्वव इति याज्यानुवाक्याः ॥ १३ ॥

अलंकृत्य । अस्मिन्काल ऐन्द्रमासादयति । सामिधेनीष्वनूच्यमानासु मारुतमासा-
दयति । शेषमुक्तम् । इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नरो मरुतो यद्ववो दिवो या वः शर्मेति
याज्यानुवाक्या इन्द्रमरुतोः ॥ १२ ॥ १३ ॥

एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशेषे
च समदं दध्यामित्यैन्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादिन्द्रा-
यानुब्रूहीत्यैन्द्री पुरोनुवाक्याऽऽश्राव्य ब्रूयान्म-
रुतो यजेति मारुती याज्या मारुतस्यावद्यन्ब्रूया-
न्मरुद्भ्योऽनुब्रूहीति मारुती पुरोनुवाक्याऽऽश्राव्य
ब्रूयादिन्द्रं यजेति ऐन्द्री याज्या ॥ १४ ॥

एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशेषे च समदं दध्यामिति क्षत्रियाणां वैश्यानां
च साम्रामो भवत्वेवेति यः कामयेत स एतया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । क्षत्रियवैश्ययोः
कलहस्यमिति । सर्वं पूर्ववत् । तत्र विशेषः—ऐन्द्रस्यावद्यन्निति । ऐन्द्रं पुरोडाशमवद्य-
न्निन्द्रायानुब्रूहीति ब्रूयात् । इन्द्रं वो विश्वतस्परीति पुरोनुवाक्यामन्वाह होता । आश्रुत-
प्रत्याश्रुते । मरुतो यजेत्याह । या वः शर्मेति याज्यामाह होता । वषट्कारान्ते प्रक्षेपः ।
मारुतस्यावद्यन्ब्रूयादिति । मारुतं पुरोडाशमवद्यन्मरुद्भ्योऽनुब्रूहीति ब्रूयात्—मरुतो यद्ववो
दिव इत्यन्वाह होता । आश्रुतप्रत्याश्रुते । इन्द्रं यजेत्याह—इन्द्रं नर इति याज्या ।
वषट्कृते प्रक्षेपः । उत्तमप्रयाजादिषु चेन्द्रो मरुतो वा मुख्याः । देवतापनयनं त्रयमेव
(नमत्र) ॥ १५ ॥

कलहसमाधानकामस्यैतामेवेष्टिमाह—

एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरेन्निति यथा-
देवतमवदाय यथादेवतं यजेत ॥ १५ ॥

कल्पेरेन्नस्वकलहरहिता भवेयुः । एतयैन्द्रमारुत्या यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये ।
क्षत्रियवैश्ययोः समाधानार्थम् । यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजेत । शेषं पूर्ववत् ॥ १५ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं
ग्रामकाम इति ॥ १६ ॥

ग्रामकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ग्राममवाप्नवानीति । अमावास्यातन्त्रम् ।
प्रयोविंशतिः कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वमित्यादि । इन्द्राय जुष्टं० । विश्वेभ्यो देवेभ्यो
जुष्टं० । ऐन्द्रमेकादशकपालेष्वधिश्रयति । वैश्वदेवं द्वादशसु ॥ ११ ॥

प्रकृतौ हविर्द्वयस्य सहावदानं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

ऐन्द्रस्य पूर्वमवदानमवदाय वैश्वदेवस्यावधेदुष-
रिष्ठादुत्तरमैन्द्रस्येद्राय विश्वेभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूही-
न्द्रं विश्वान्देवान्यजोति संप्रेष्याति भरेष्विन्द्रमिति
याज्यानुवाक्ये ॥ १७ ॥

अवदानकाल ऐन्द्रस्य प्रथममवदानमवदायोमे वैश्वदेवस्यावदायैन्द्रस्य द्वितीयमेवं
चतुरवत्तिनः । पञ्चावत्तिनस्तु ऐन्द्रस्य प्रथममवदानमवदाय वैश्वदेवस्य त्रीण्यवदाय,
अथैन्द्रस्य द्वे । इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि इन्द्रं विश्वान्देवान्यज । भरेष्विन्द्रं,
ममत्तु न इति याज्यानुवाक्ये । तन्त्रेण प्रक्षेपः । इन्द्रस्य विश्वेषां देवानामहं देवयज्यये-
न्द्रियांव्याज्जादो भूयासं, प्राणैः सायुज्यं गमेयमिति वा ॥ १७ ॥

अथ दक्षिणामाह—

उपाधायपूर्वयं वासो दक्षिणा ॥ १८ ॥

वस्त्रस्योभयपार्श्वान्तयोरुपार्श्वानि स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधायं, तच्च पूर्वमेकोपानयनकाले
पार्श्वं याति प्राप्नोतीति पूर्वयम् । उपाधायं पूर्वयं यस्मिन्वाससि तदुपाधायं पूर्वयम् ।
सौमाय वासः । ब्रह्मन्ब्रह्मासि० । दिवं च तेन वाससा० । ब्राह्मणा इदं वो वास
स्त्याद्यृहेन प्रतिग्रहः ॥ १८ ॥

(द्विगुणान्संज्ञान्यां संगच्छध्वं समानो मन्त्रः समा-
नीचः संज्ञानं नः संज्ञानं मे इति पञ्च होमाष्टीकाः ।
अत्र धूनुथ द्या प्रवेपयन्ति पर्वतानित्युपहोमौ)
टीकाजी (द्विगुणं जी) तु प्रयाणे चित्रान्तभि-
त्येकेषां मारुतस्य प्रिया वो नाम हुवे तुराणा-
मिति ॥ १९ ॥

ग्रामकाम उत्तरया यजेत । पृथिव्यै दुग्धे प्रैयंगवं चरुं निर्वपेत् । पृथिव्याख्याता ।
तस्याः पयसि चरुं शपयित्वा मरुद्भ्यो जुष्टं० । प्रियवति याज्यानुवाक्ये भवतः (तै०

सं० २-२-११) । प्रिया वो नामेति द्विपदा पुरोनुवाक्या । श्रियसे कमिति याज्या । उपहोमादि व्यक्तं सर्वम् ॥ १९ ॥

संज्ञान्ये समवदाय प्रचरेदग्नये वसुमते सोमाय
रुद्रवत इन्द्राय मरुत्वते वरुणायाऽऽदित्यवतेऽनु-
ब्रूहि वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्तमिन्द्रमरुत्वन्तं
वरुणमादित्यवन्तं यजेति संप्रेष्यति । अग्निः प्रथमो
वसुभिरिति याज्यानुवाक्ये । नाना वा प्रचर्याः
समानी याज्यानुवाक्ये उत्तरे संयाज्ये ॥ ६ ॥ २० ॥

यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्समामैः पुरुषैस्त्वन्नाद्यैश्चर्यानिबन्धना विप्रतिपत्तिर्यस्य
स्यात्स उत्तरया यजेत । संज्ञान्या यक्ष्ये । समानेभ्यः श्रेष्ठो भूयासमिति । संज्ञानं
हविः । एकोनविंशतिः कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वं स्थालीद्वयेन सह । पौर्णमासं तन्त्रम् ।
अग्नये वसुमते जुष्टं० । सोमाय रुद्रवते जुष्टं० । इन्द्राय मरुत्वते जुष्टं० । वरुणायाऽऽ-
दित्यवते जुष्टं० । अग्ने वसुमन्हव्यं० सोम रुद्रवन्हव्यं० इन्द्र मरुत्वन्हव्यं वरुणाऽऽदित्य-
वन्हव्यम्, इत्यादि । उत्करे त्रिनिर्नीय यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमग्नेर्वसुमत इदमिन्द्रस्य
मरुत्वत इति पेषणार्थान् । इदं सोमस्य रुद्रवतो वरुणस्याऽऽदित्यवत इति चर्वर्थान् ।
अष्टासु प्रथमं पुरोडाशमधिश्रयति । अथ चरुमधिश्रयति । अथ पुरोडाशमेकादशसु ।
अथ चरुम्-एवं प्रधानादिपुरोडाशयोः प्रचरणकालेऽञ्जलावुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्यो यथा-
क्रमं द्विरवदाय चतुरवत्तिनः, त्रिस्त्रिः पञ्चावत्तिनः । अभिघार्याग्नये वसुमते सोमाय
रुद्रवत इन्द्राय मरुत्वते वरुणायाऽऽदित्यवतेऽनुब्रूहि । अग्निं वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्त-
मिन्द्रं मरुत्वन्तं वरुणमादित्यवन्तं यज । अग्निः प्रथम इति पुरोनुवाक्या । सं नो देव
इति याज्या । अग्नेर्वसुमतः सोमस्य रुद्रवत इन्द्रस्य मरुत्वतो वरुणस्याऽऽदित्यवतोऽह
देवयज्ययाऽन्नादो, वृत्रहा इन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमिति हुतानुमन्त्रणम् । अग्नीषोमी-
षवदिति भाष्यकृत् । उत्तरयोः कुत्रा चिद्यस्य सं यदिष इति स्विष्टकृद्याज्यानुवाक्ये
॥ १ ॥ २० ॥

इष्टचन्तरं विधत्ते—

आदित्येभ्यो भुवद्वद्भ्यश्चरुमिति यज्ञो देवानां प्रत्येतीति
याज्यानुवाक्ये ॥ २१ ॥

भूतिकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । भूतिमवाप्नवानीति । आदित्येभ्यो
भुवद्वद्भ्यो जुष्टं० । आदित्या भुवद्वन्तो हव्यं रक्षध्वम् । अपतमादित्या भुवद्वन्तो भुवना

नुदन्तामित्येन्द्राग्नविकारपक्षे । आदित्यानां भुवद्वतामहमिन्द्रियाव्यन्नादः, वृत्रहा वा ।
यज्ञो देवानां शुचिरप इति याज्यानुवाक्ये ॥ २१ ॥

इष्टचन्तरमाह—

अपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽध्यधारयद्वर्ती निरु-
प्याऽऽस्ते यावदेनं नापरुध्यधारयन्त आदि-
त्यास इति याज्यानुवाक्ये ॥ २२ ॥

यो राजा पूर्वं स्वराष्ट्राद्वैरिणा निःसारितः सोऽपरुद्धः । यस्त्विदानीं निःसार्यते सोऽप-
रुध्यमानः । तयोरन्यतरस्येयमिष्टिः । इष्ट्या यक्ष्ये । अस्मद्राष्ट्रप्राप्त्यर्थम् । आदित्येभ्यो
धारयद्वदभ्यो जुष्टं० । आदित्या धारयद्वन्तो हव्यं रक्षध्वमित्यादि । धारयन्त
आदित्यासां, तिस्रो भूमिरिति याज्यानुवाक्ये । एवमिष्टिं कृत्वाऽऽसीत यावदेनं नापरुध्य
यावदेनामिष्टिं कृतवन्तं न निर्वासयेयुः शत्रवः । निर्वापाद्युपसादनान्तमेके स्वदेशं
गत्वा उत्तरं क्रमम् (कर्म) ॥ २२ ॥

अत्र पूर्वमपरुद्धस्य नास्ति विशेषाङ्गोपदेशः । अपरुध्यमानस्य तु प्रयोगे सोऽस्ति ।
अत्र कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—

अपरुध्यमानोऽदितेऽनुमन्यस्वेति ॥ २३ ॥

अपरोद्धः पदमादाय गच्छति ॥ २४ ॥

मन्त्रनुच्चारयन्नस्य शत्रोः पदाङ्कितभूरज आददीत । इयं वा अदितिरियमे-
वास्मै राज्यमनुमन्यते (तै० सं० २-३-१) इति हि ब्राह्मणम् । २३ ॥ २४ ॥

यां जनतां गच्छेद्यस्तत्र मुख्यप्रवादो भवति ॥ २५ ॥

जनानां समूहस्ताम् । प्रवाद अपवादः ॥ २५ ॥

अत्र कंचित्प्रयोगविशेषं क्रमेणाऽऽह—

तस्य गृहादव्रीहीनाहरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च । विचि-
नुयाद्यं शुक्लाः स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेत् ॥ २६ ॥

ग्रामेभ्यो हितं ग्राम्यं तद्राज्ञोऽग्रे वदतीति ग्राम्यवादी । स द्विविधः—अन्तरङ्गो बहि-
रङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः सभायामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु सभायाः पुरस्तादन्तःपुरे गत्वा
गूढं हितं वदति । तस्य गृहादव्रीहीनाहरेत् । आहृत्य शुक्लकृष्णमिश्रान्कृष्णाजिने विनि-
नुयाद् विवेकं करोति । ये कृष्णास्तान्वक्ष्यमाणकर्माथमिति (र्थं स्थापयति) । ये शुक्ला-

स्तैरादित्यं चरुं निर्वपेत् । इष्ट्या यक्ष्ये । मदीयराष्ट्राप्त्यर्थमिति । आदित्येभ्यो जुष्टं ।
आदित्यं हव्यमित्यादि ॥ २६ ॥

ये कृष्णास्तान्कृष्णाजिन उपनह्य प्रज्ञातान्निधायोप-
प्रेत मरुतः सुदानव एना विश्पतिनाऽभ्यमु-
राजानमिति यजमानमभ्येति सत्याऽऽशीरिति
पदैकदेशं यजमानस्योत्तरे वाससि निवपतीह मन
इत्युरसि शेषं त्याज्नु क्षत्रियाऽनेति याज्यानुवाक्ये
॥ २७ ॥

कृष्णाजिन उपनह्य बद्ध्वा निधधाति । हविष्कृता वाचं विस्मृज्येत्यापस्तम्बः । उप-
प्रेत मरुतः सुदानव एना विश्पतिनाऽभिनरसिंहवर्मणं राजानमिति । अध्वर्युर्यजमान-
मभिगच्छति । अथ सत्याऽऽशीरिति यजमानस्योत्तरे वाससि पदपाश्वे (स्वे) कदेशं
निवपति । इह मन इत्युरसि, शेषमेकदेशं निवपतीत्यर्थः । अवहननादि । आदित्येष्टिः
संतिष्ठते । त्याज्नु क्षत्रियाः न दक्षिणा विचिकित इति याज्यानुवाक्ये ॥ २७ ॥

केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबध्येत तदानीं विशेष-
षमाह—

यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्व-
पाम्यमुष्मादमुष्यै विशोऽवगन्तोरित्यपरोद्धर्नाम
गृह्णाति तस्यैव विशः ॥ २८ ॥

एवमिष्टिना (ष्टे न) प्रविशेद्विशं स्वराष्ट्रमपरुध्यमानोऽपि चलनापेक्षया न प्रवि-
शेदित्याह—एवं कृते न प्रविशेद्विशमन्वव्यजेत । तत्र निर्वपमन्त्रे विशेषः—देवस्य
त्वेत्यनुद्धृत्य पूष्णो हस्ताभ्यमिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपामि । अथापरोद्धर्नाम गृह्णी-
यात् । अपरोद्धृश्च विशं, एवं मन्त्रः । देवस्य त्वा हस्ताभ्यामिदमहं निर्वपामि नरसिं-
हवर्मणो देवकोट्टकायै विशोऽवगन्तोरिति । केचिद्यस्यां विश्वपरुद्धस्तस्य नाम गृह्णीया-
च्चतुर्थ्या यथा कोट्टकायै विशोऽवगन्तोरिति । अन्यं विश इति चतुर्थ्यन्तेन सिद्धमिष्टिः
संतिष्ठते । उक्ते याज्यानुवाक्ये ॥ २८ ॥

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विशेषमाह—

यदि नावगच्छेदाश्वत्थान्मयूखान्त्सप्त मध्यमेषा-
यामुपहन्यादिदमहमादित्यान्वधनामीति त्रीन्प्राच-
श्चतुर उदीचः ॥ २९ ॥

इदमित्यादिर्बन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्या मदीयाया विशोऽवगतोः प्राप्ते यजमानोऽहमादित्यानिदं बध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् । अनेन मन्त्रेणाश्वत्थजन्यान्सप्त शङ्कून्हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीषायां कीलप्रक्षेपेण बध्नीयात् । प्रतिशङ्कु मन्त्रावृत्तिः । तिस्रः प्रागपवर्गाः ॥ २९ ॥

ततोऽपि प्रबलतरप्रतिबन्धकै सति पुनरप्यन्यं विशेषमाह—

यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदि-
ध्मेऽपि मयूखान्संनह्येदनवगतः ॥ ३० ॥

पूर्वत्र मध्यमायामीषायां शङ्कुवः कीलिताः । इदानीमिध्मेऽपि शङ्कुबन्धनं विशेषः । एवमपि कृते न प्रविशेद्विशमेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेत् । इष्ट्या यक्ष्ये, इत्यादि । उक्ते याज्यानुवाक्ये ॥ ३० ॥

विभक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लैरादित्यं चरुं विधाय कृष्णैर्वारुणचरुमाह—

कृष्णानां वारुणं चरुं निर्वपति । अनवगतो
वाऽऽदित्यं निरुप्य वारुणं निर्वपेदिमं मे वरुण
तत्त्वा यामीति याज्यानुवाक्ये । त्वं नो अग्न
इति संयाज्ये ॥ ३१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वाविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अवगताऽस्य विडनवगतः राष्ट्रमित्याहुः (तै० सं० २-३-१) इत्यादि । अस्य यजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि प्रजा प्राप्ता भवति तथाऽपि राष्ट्रं भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्प्राप्तये वारुणं निर्वपेत् । यथा प्रजाया आदित्या देवता तद्वाष्ट्रास्य वरुणो देवता । ततस्तयोस्तुष्ट्या तदुभयं प्राप्यते । इष्ट्या यक्ष्य इत्यादि ॥ ३१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां द्वाविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ द्वाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ मृत्युभीतस्येष्टिमाह—

प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेदायुष्कामः ॥ १ ॥

शतं सुवर्णानि कृष्णलतुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमीष्टः शतकृष्णला उत्तर
तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत् ॥ १ ॥

शत५ हिरण्यकृष्णलानि काकिण्या माषेण वा
संमितानि । औषधकल्पो यत्प्रागवहननात्तत्कृत्वा
पवित्रान्तर्हित आज्य आवपति । घ(घ)र्ममात्रं श्रप-
णम् । प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवद्यति ।
चत्वारि स्विष्टकृति । द्वे प्राशिन्नेऽष्टाविडायाम् ।
चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राशिन्ने समोप्येकधा
ब्रह्मण उपहरति । तानि ब्रह्मा भक्षयति । भक्षाय
नयतीतरेषाम् ॥ २ ॥

शतकृष्णलया यक्ष्ये । शतायुष्यार्थमिति । शतं कृष्णल५ हविरिदमेषां मयि,
इत्यादि । अत्र शतं हिरण्यकृष्णलानि गुञ्जया तुल्यानि माषेण वा । कृष्णाजिनोलू-
लमुसलादीनां न प्रयोगः । प्रजापतये त्वा जुष्ट० । न स्कन्नाभिमन्त्रणम् । प्रोक्षणान्तं
कृत्वा पात्राणि च प्रोक्ष्य उपवेषमादाय ध्रुवोऽसीति चरुमुपदधाति । यजुषा घृतमुत्पु-
नाति हिरण्यमुत्पूय आज्यं स्थाव्यामानीय घर्मोऽसीति तस्मिन्कृष्णलानावपति । घ(घ)र्म-
मात्रं श्रपणं न विह्वेदनम् । असामर्थ्यात् । अन्तारितमित्यादि । देवस्त्वां सवितेति न
त्विहाञ्जनम् । प्रचरणकाल उपस्तरणाभिधारणे चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति ।
एकावदाने चत्वारि गृहीयादित्यर्थः । चतुरवत्तिनोऽष्टौ पञ्चावत्तिनो द्वादश । चतुरवत्तिना
स्विष्टकृति चत्वारि जामदग्नीनामष्टौ । द्वे प्राशिन्ने । सर्वत्रेडायामष्टौ चतुरवत्तिनः । पञ्चाव-
त्तिनो द्वादश । चतुर्धाकरणकालेऽवशिष्टानि सर्वाणि प्राशिन्ने कृत्वा ब्रह्मणे भक्षार्थं
मुपहरति । ब्रह्मा भक्षयति । तुष्णीमितरेषामृत्विजाम् । चतुर्धाकरणे (णं) भक्षस्याप-
नयः । न पिष्टलेपफलीकरणहोमौ । शेषं पूर्ववत् । हिरण्यगर्म आपो ह यत्प्रजापते
इति याज्यानुवाक्ये ॥ २ ॥

इष्टचन्तरमाह—

सौर्यं चरुं निर्वपेदधस्तादुपरिष्ठाच्च रुक्माभ्यां
परिशृङ्खाऽऽसादयति । तस्य प्रयाजे प्रयाजे
कृष्णलं जुहोति । अपोह्य रुक्मौ चरुणा प्रचरति ।
उदु त्यं चित्रमिति याज्यानुवाक्ये । एतावेव
रुक्मौ दक्षिणा ॥ ३ ॥

तकृष्णला ।

उत्तरया ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति । सूर्याय जुष्टं० । सूर्य हव्यमित्यादि । रुक्माभ्यामुपरिष्टादधस्ताच्च कृत्वाऽऽसादयति । स्य प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति । आदित्य हविष एव प्रयाजा न कृष्णल-
व्यकाः प्रयाजाज्ये कृष्णलान्युप्याऽऽज्येन सह जुहुयात् । अपोह्य रुक्मौ चरुणा प्रच-
रति सूर्यायानुब्रूहीति । उदु त्वं चित्रमिति याज्यानुवाक्ये । एतौ रुक्मौ दक्षिणा ।
अग्नये हिरण्यमिति प्रतिग्रहः । अग्नम्ः सुवरित्यत्र अग्नम् ब्रह्मवर्चसमित्यूहः । तदुक्तं
न्यायविद्भिः—फलदेवतयोश्चेति ॥ ३ ॥

हिरण्यार्थिनस्त्रिहविष्कामिष्टिमाह—

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदिति त्रिहविः स प्रत्नवदिति
याज्यानुवाक्याः ॥ ४ ॥

मयि,
नोलूख-
णान्तं
मुत्पु-
(ध)र्म-
ति न
ति ।
तिना
वाव-
ार्थ-
प-
पते

उत्तरया हिरण्यलाभकामो यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । हिरण्यलाभायमिति । विश्वातिः
कपालानि स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वमित्यादि । निर्वपकालेऽग्नये जुष्टं० । सवित्रे जुष्टं० ।
भूम्यै जुष्टं० । अग्ने हव्यं रक्षस्व, सवितर्हव्यं रक्षस्व भूमे हव्यमिति, उत्कर्षे त्रिभि-
नीय यथाभागं व्यावर्तध्वामिदमग्नेः सवितुरिति पुरोडाशीयान्, इदं भूम्या इति चैव
यान् । पुरोडाशमधिश्रित्य तण्डुलानावपति । आग्नेयसवितृभ्यां प्रचर्य भूम्या अनुब्रूहि
भूमिं यज, भूम्या अहमन्नादः० । स प्रत्नवन्नवीयसा, नि काव्या इत्याग्नेयस्य । हिरण्य-
पाणिमूतये वाममद्य सवितरिति सवितुः । बद्धित्वा पर्वतानां स्तोमासस्त्वा इति भूम्या-
ज्यानुवाक्ये ॥ ४ ॥

सोमवामिनश्चरुमाह—

सौमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमवामिनः
सोमातिपवितस्यर्दूदरेणाऽऽपान्तमिति याज्या-
नुवाक्ये ॥ ५ ॥

सोमवामिनो यजमानस्यायं चरुः । व्याख्यातः पूर्वमेव सोमप्रायश्चित्ते ॥ ५ ॥

पशुकामस्य त्रिहविष्कामिष्टिमाह—

अग्नये दात्र इति त्रिहविस्तेषां प्राजापत्यं संस्पृष्ट-
हविस्तृतीयम् । दधि मधु घृतमापो धाना इति द-
धि मधु घृतमापस्तण्डुला इत्येतेषामाज्यविकारो
मधूदके संस्पृष्टे मुख्ये स्वाधर्म्यभूयस्त्वादाज्य-
विकारो बलीयानग्रं दा दाशुषे रयिमित्याग्नेयस्य ।

मा नो मर्धिरा तू भरेत्यैन्द्रस्य । घृतं न पूतमुभे
इति प्राजापत्यस्य ॥ ६ ॥

उत्तरया त्रिहविष्कया पशुकामो यजेत । चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा, इष्टया
यक्ष्ये पशुमान्भूयासमिति । अन्यगन्वाधानादि, शाखाहरणम् । आप्यायध्वमग्निषा
प्राजापतये देवभागमिति निगमाः । वेदं कृत्वा वेदिः । यवाग्वा सायमाग्निहोत्रहोमः ।
प्राजापते हविरिन्द्रियं बहु दुग्धि प्राजापतये, इत्यादि । उदयात्प्रागुपक्रमः—
एकोनविंशतिः कपालानि अन्यद्भर्जनार्थम् । स्फ्यश्च द्वंद्वं शूर्पद्वयं च । शिष्टानि प्रकृति-
वत् । पुरतः पात्रीत्रयं प्राकृतया सह न प्रातर्दोहपात्राणि आज्यस्थालया सह द्वे अ-
पूर्वे स्थाल्यौ । अग्नये दात्रे वो जुष्टं० । इन्द्राय प्रदात्रे जुष्टं० । यवपक्षे यवान् ।
अन्यस्मिन्शूर्पे प्राजापतये जुष्टं निर्वपामि । तण्डुलपक्षे यवतण्डुलान् सिद्धानन्यस्मिन्प्राजाप-
तये, अग्नये दात्रे वो जुष्टं प्रोक्षामि । इन्द्राय प्रदात्रे वो जुष्टं० । प्राजापतये वो जुष्टं० ।
यवपक्षे यवार्थान्यवानवहन्ति । तण्डुलपक्षे न त्ववहननम् । तद्भूतोपदेशात् । कपाल-
मुपधाय भर्जनार्थमुपदधाति । पुरोडाशमधिश्रित्य तण्डुलानोप्य धानाः करोति । तण्डु-
लपक्षे न त्वधिश्रयणम् । तण्डुलानां निर्वापप्रोक्षणादयो विपर्यस्तादपि क्रियन्ते । सर्वे-
षामन्तरितं प्रोक्षणीरासादय पत्नीः संनह्याऽऽज्येन मधुना दध्नी देहि । पत्नीसंनहनं
कृत्वाऽदित स्थाछिद्रपत्रा इति स्थालीत्रयस्याऽऽदानम् । महीनामित्याज्यं निरुप्य तूष्णीं
मधूदकयोर्निर्वापः । महीनां पयसि स्थ ओषधीनां रसा अदब्धेन वश्चक्षुषेत्यादि ।
तेजांसि स्थ तेजसे वः, तेजांसि स्थ तेजोऽमुप्रेत । अग्ने वस्तेजो माविनैदग्नेर्जिह्वा
स्थ सुभुवो देवानां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे भवत । आज्यं मध्वापः स्थ सत्यानि
स्थ सत्यस्याध्यक्षाणि, इत्यादिबहुवचनेनोहः । न मधूदकयोः स्थाल्योरासादनं पुरोडाश-
द्वयमुद्रास्य धाना ऊहेन, तण्डुलपक्षे तूष्णीं तण्डुलान्प्रतिष्ठापयति क्रमेणालं
करणमपतमिन्द्रः प्रदाता, इत्यादि । अग्ने दा दाशुषे रयिं, दा नो अग्न इति याज्यानु-
वाक्ये । विकल्पिता याज्या अग्निर्देति । मा नो मर्धिरा तू भर इति द्वितीयहविषः । अथ
संसृष्टहविष्प्रचारक्रमः—जुह्वामुपस्तीर्य प्रकृतिवद्—दध्यवदाय पूर्ववदध्रुवायां मध्ववदाय
पूर्ववदध्रुवायां घृतमवदाय पुनश्च पूर्ववदध्रुवायामुदकमवदायोपाशुयाज(ग)वत्पुरोडाशा-
ववद्य धाना ऊहेन तण्डुलानवदायाभिघार्य दधिधानानां मधूदकयोश्च वा प्रत्यभिघारणान्तं
कृत्वा प्राजापतय इत्युपांशु उक्त्वाऽनुब्रूहीति(त्यु)उच्चैः । एवमाश्रवणादि तन्त्रेण प्रक्षे-
पणम् । ऊर्ध्वमुखेन जुहोति । प्राजापतेरहं देवयज्यया जेमानं इन्द्रियावी वा । केचि-
त्प्राजापतेरहं देवयज्यया जेमानं पाप्मानं दमेयमिति । अन्नादो भूयासमित्यपरे । घृतं न
पूतमुभे सश्चन्द्रसर्षिष इति याज्यानुवाक्ये । मधूदकयोरपि स्विष्टकृद्यागं केचिन्नेच्छन्ति ।
प्रकृतिवत्समिष्टयजुः । अन्वाहार्यो दक्षिणा । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ ६ ॥

स्वका
त्रिहविष्क
सामिधेन्य
स्थाली स
याम् । इ
समाश्लेष
वेन्द्रे स
रिन्द्रं न
इष्ट

यं
इष्टया
विकल

इष्ट
सोम
वाव

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७७१

यज्ञविभ्रष्टस्याऽऽग्नेयादीनि त्रीण्युपक्रम्याश्वकुव-
न्यज्ञविभ्रष्टः । आग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे समा-
श्लेषयेदिति संहितानि हवींश्च यधिश्रयतीत्यर्थः ।
लेपौ वाऽस्मिन्समाश्लेषयेत् । सप्रत्नवदिति या-
ज्यानुवाक्याः ॥ ७ ॥

स्वकालेऽप्रवृत्तदर्शपूर्णमासोऽप्रवृत्तपशुबन्धो वाऽप्रवृत्तग्नयणो वा, उत्तरया यजेत
विहविष्कया । यज्ञविभ्रष्टेष्टिस्तस्य कर्म—इष्ट्या यक्ष्ये । अमावास्यातन्त्रम् । सप्तदश
सामिधेन्यः । अन्वाधाय व्रतप्रवेशः । वेदं कृत्वा वेदिः । एकोनविंशतिः कपालानि
स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वम् । अग्नये जुष्टं । इन्द्राय जुष्टं । सोमाय जुष्टं । यथाभागं व्यावर्ते-
याम् । इदमग्नेरिन्द्रस्येति पेषणार्थान् । इदं सोमस्येति चर्वणान् । आग्नेयस्य सौम्यस्य चैन्द्रे
समाश्लेषयेदिति संहितानि हवींषि, अधिश्रयेदित्यर्थः । अथवाऽऽग्नेयसौम्ययोर्लेपौ
चैन्द्रे समाश्लेषयेत् । शेषमुक्तम् । स प्रत्नवन्निकाव्येत्याग्नेयस्य । इन्द्रं वो विश्वतस्प-
रिन्द्रं नर इत्यैन्द्रस्य । त्वं नः सोम या ते धामानीति सौम्यस्य ॥ ७ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

द्वावग्नीषोमीयौ । नानातन्त्रावग्नीषोमा सवेदसेति
याज्यानुवाक्याः ॥ ८ ॥

यं यजमानं प्रति कामो नोपनमेत् । अग्नये कामायेत्यत्र व्याख्यातम् । तस्य कर्म—
इष्ट्या यक्ष्ये । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेत् । उक्ते याज्यानुवाक्ये । उत्तरा
विकल्पार्थाः ॥ ८ ॥

सोमाय वाजिने श्यामाकस्याऽऽप्यायस्व सं त
इति ॥ ९ ॥

यः क्लृब्धाद्विभीयात्प्रजननासामर्थ्यं भविष्यतीति यो विभीयात्स उत्तरया यजेत ।
इष्ट्या यक्ष्ये । न क्लृब्धो भवामी (नी)ति संकल्पः । स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वम् ।
सोमाय वाजिने जुष्टं । सोम वाजिन्हव्यमित्यादि । आप्यायस्व सं त इति याज्यानु-
वाक्ये ॥ ९ ॥

ब्राह्मणस्पत्यस्य गणानां त्वा गणपति* हवामह
इति ॥ १० ॥

उत्तरया ग्रामकाम इष्ट्या यक्ष्ये ग्राममन्नाग्रवानीति । ब्राह्मणस्पतये जुष्टं । ब्रह्म-
णस्पते हव्यमित्यादि । गणानां त्वा, स इज्जनेनेति याज्यानुवाक्ये ॥ १० ॥

तां यः कामयेत ब्रह्मन्विशं विनाशयेयमिति ॥८॥

सर्वं ब्राह्मणस्पत्यं भवति । मरुतो यद्वव इति
याज्यानुवाक्ये ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा वै विनाशयेयमिति यः कामयेत । इष्ट्या यक्ष्ये । ब्राह्मणा वैश्या न
भवन्त्विति । सर्वं ब्राह्मणस्पत्यं भवति । ब्रह्मणस्पतिरेव देवता । मारुती याज्यानुवाक्ये
मरुतो प्रद्ववो दिवो या वः शर्मेति ॥ ११ ॥

इष्ट्यन्तरमाह—

अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽर्यमाऽऽयाति ये ते इति ॥ १२ ॥

स्वर्गकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति । स्थाली
स्पृश्यश्च इन्द्रम् । अर्यम्णे जुष्टं । अर्यमन्हव्यमित्यादि । अर्यम्णेऽहं देवयज्यया स्व
लोकं गमे(पुत्रे)यम् । अर्यमाऽऽयाति ये तेऽर्यमानिति याज्यानुवाक्ये ॥ १२ ॥

यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्मा एतमैन्द्रमानुष-

कमेकादशकपालं निर्वपेदैनद्रस्यानुषूकस्य बुध्नादग्रमिति ॥ १३ ॥

यो राजन्य आनुजावरः समानानामात्मानमिच्छेदग्रत्वं श्रैष्ठ्यं, स उत्तरया यजेत
इष्ट्या यक्ष्ये । समानानामग्रत्वप्राप्त्यर्थम् । आनुषूको लूनेषु व्रीहिषु मूलेभ्योऽनुसूयने
पश्चादुत्पद्यन्त इति द्वितीयफलरूपा व्रीहयोऽनुषूकाः । तेभ्यो निष्पन्न आनुषूकस्तेन
तेभ्यो निर्वपः । ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत् । इन्द्राय जुष्टमित्यादि । बुध्नादग्रं, बुध्नादग्रेणेति
याज्यानुवाक्ये ॥ १३ ॥

(यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्मा एतं बार्हस्पत्य-

मानुषूकं चरुं निर्वपेत् ।) बार्हस्पत्यस्य प्र यो जज्ञे इति ॥ १४ ॥

ब्राह्मण्याग्रत्वगामिनः समानानां बार्हस्पत्य आनुषूकश्चरुः । इष्ट्या यक्ष्ये । समानानां
प्राप्त्यर्थं प्राप्नवानीति । बृहस्पत्ये जुष्टं इत्यादि । प्र यो जज्ञे महान्मही, इति
याज्यानुवाक्ये । विकल्पिता याज्या बुध्नाद्यो अग्रमिति ॥ १४ ॥

पापयक्ष्मगृहीतस्याऽऽदित्यश्चरुमावास्यायां

नवो नवो यमादित्या इति याज्यानुवाक्ये ॥ १५ ॥

१ क. पुस्तके-‘यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरिति सोऽप्येतथैव यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । म
प्रति दानकामाः प्रजा भवेयुरिति । शेषं पूर्ववत् । यः कामयेत स्वस्ति जनतामियामिति । शोभनजनतां
यास्यामीति । शेषमुक्तम् इति पाठः ।

पापयक्षमगृहीत उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । यक्षप्ररोगशान्त्यर्थमिति । आदित्येभ्यो जुष्टं, इत्याद्युक्तम् । नवो नवो यमादित्या इति याज्यानुवाक्ये । अमावास्यायामेव यागः । अमावास्यातन्त्रमादित्यो देवता ॥ १५ ॥

त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञ इत्येकादशभूतानेषु
कपालेष्वधिश्रयति परितपनान्तं कृत्वा । अमिन्नु-
त्तरं ज्यायास्समधिश्रयति । यथाश्रुतानलं कृत्वा
सादयति । प्रचरणकाले मध्यात्प्रथमां देवतां
यजति । दक्षिणा । अर्द्धद्वितीयामुत्तरार्धाद्वितीयां
सर्वेषामभिगमयन्नयति । अच्छंबदकारं यावता
हि न प्राप्नुयात्तावता च वषट् कुर्यात् । प्राच्यां
दिशि त्वमिन्द्राऽ(न्दोऽ)सि राजेभि रिति ऋचो
व्यत्यासमन्वाह । प्रथमामनूच्य मध्यमया यजेत ।
मध्यमामनूच्योत्तमया यजेत । उत्तमामनूच्य
प्रथमया यजेत । एवं सर्वा अनुवाक्याः सर्वा
याज्या भवन्ति ॥ १६ ॥

उत्तरयाऽन्नाद्यकामस्त्रिधातुना यक्ष्ये । त्रिधातवीयं हविः । केचिदिष्ट्या यक्ष्ये । ऐष्टं
हविः, इति । एकादश कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वम् । आमावास्यातं अम् । इन्द्राय राज्ञे जुष्टं ।
इन्द्राय विराजाय जुष्टं । इन्द्राय स्वराज्ञे जुष्टं निर्वपामि । इन्द्र राजन्हव्यमिन्द्राधिराज ह-
व्यमिन्द्र वराजन्हव्यमित्यादि पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तयति । यथाभागं व्यावर्तयामिति,
उद्दिश्ये । मिन्द्रस्याधिराजस्य (स्वराज्ञः) यमं पुरोडाशमविश्रित्य देवस्त्वा सविता श्रपयत्वि-
त्युल्मकैः परितपनान्तं कृत्वा तस्योपरि द्वितीयमिन्द्राय विराजाः तस्योपरि तृतीयमिन्द्राय
स्वराज्ञ इति । उत्तरेणोत्तरेण पूर्वं पूर्वं प्रच्छादयत्युत्तर उत्तरो ज्यायाः पवत्युल्मकैः परि-
(प्रति) तप्याग्निस्ते तनुवं माऽति धागग्ने हव्यं रक्षस्वेति । सर्वेषां तूष्णीमभिघारणं
सर्वानलंकृत्येति । एवं भूतानासादयति अपतमिन्द्रो भुवनान्नुत्तां, अपतमिन्द्रोऽधिराजो
भुवनान्नुत्तां, अपतमिन्द्रः स्वराज् भुवनान्नुत्तां प्रचरणकाले दक्षिणार्धान्पुरोडाशान्मा-
भैष्ट्युहेन सह त्रिभ्यः पुरोडाशेभ्योऽध्यानि । एवं द्वितीयं, तृतीयं त्रिमदग्नीनां तृतीयं
दक्षिणार्धदेव । यदवदानानि वोऽवद्यन् इत्युहेन । इन्द्राय राज्ञेऽनुब्रूहीति । इन्द्रं राजानं
यज । इन्द्रस्य राज्ञोऽहमिन्द्रियाव्यन्नादः । एवं मध्यादवदाय—इन्द्राय विराजायानु-
ब्रूहि । इन्द्रमधिराजं यज । इन्द्रस्याधिराजस्याहमिन्द्रियाव्यन्नादः । एवमुत्तरार्धादेव-
दाय—इन्द्राय स्वराज्ञेऽनुब्रूहि । इन्द्रं स्वराजं यज । इन्द्रस्य स्वराज्ञोऽहमिन्द्रियाव्य-

ब्राह्मणः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्राऽ(न्द्रोऽ)सीति पुरोनुवाक्यामनूच्येन्द्रो जयाति न परेति
याज्याया प्रथमां देवतां यजेत । इन्द्रो जयाति न परेति पुरोनुवाक्यामनूच्यास्तेदेवेति
द्वितीयां देवतां यजेत । अस्येदेवेति पुरोनुवाक्यामनूच्य प्राच्यां दिशि इति तृतीयां
देवतां यजेत । शेषमुक्तम् ॥ १६ ॥

सर्वपृष्ठां निर्वपेदिन्द्राय राथंतरायेति द्वादशसूत्ता-
नेषु कपालेष्वधिश्रयति । प्रचरणकाले पूर्वार्धा-
त्प्रथमां देवतां यजति । एवमितराः प्रदक्षिणं
समन्तं पर्यवद्यतीति विज्ञायते । अभि त्वा शूर
नोनुम इति षडृचो व्यत्यासमन्वाह विज्ञायते च
न बृहत्या वषट् कुर्याद्यद्बृहत्या वषट् कुर्यादन्तं
छन्दांसि गमयेदनुवाक्यायाश्चत्वार्यक्षराणि न
याज्यायामध्युह्य यजत्यनुष्ठुभं च वा एतत्पङ्क्तिं
च संपादयन्ति मन्यामहे ॥ ९ ॥ इन्द्राय राथंत-
रायानुब्रूहीत्युक्ते अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव
धेनवः । ईशानमस्य जगतः सुवर्दशभीशानमोमित्य-
नूच्येन्द्र तस्थुषस्त्वामिद्धि हवामहे इति यजतीन्द्राय
बार्हतायानुब्रूहीत्युक्ते त्वामिद्धि हवामहे साता
वाजस्य वारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां
क्राष्टोमित्यनूच्य स्वर्वतोऽभि त्वा शूर नोनुम
इति यजति । इन्द्राय वैरूपायानुब्रूहीत्युक्ते
यद्याव इत्यनूच्य पिबा सोममिति यजति ।
इन्द्राय वैराजायानुब्रूहीत्युक्ते पिबा सोममित्य-
नूच्य यद्याव इति यजति । इन्द्राय शाकराया-
नुब्रूहीत्युक्ते रेवतीर्न इत्यनूच्य प्रोष्वस्मै पुरो-
रथमिति यजति । इन्द्राय रैवतायानुब्रूहीत्युक्ते
प्रोष्वस्मै पुरोरथमिति (त्यनूच्य) रेवतीर्न
इति यजति । अश्वर्षभो वृष्णिवस्तः सा
दक्षिणा ॥ १७ ॥

इन्नि
सर्वपृष्ठय
द्वंद्वमित्य
वैरूपाय
जुष्टं०
हव्यं०
र्यन्तेन
सूत्ताने
रूपाय
विभक्त
प्रजां
तराप
यानुब्र
इन्द्रा
शूर
सोम
त्यनू
इत्य
इत्य

अभि
षस्त
इति
इति
नू
ऐ
ध
ति
म
धे

इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात् । स उत्तरया यजेत । सर्वपृष्ठेति समुदायनाम् ।
सर्वपृष्ठया यक्ष्ये । सार्वपृष्ठं हविः, इत्यादि । पात्रसादनकाले द्वादश कपालानि स्फ्यश्च
द्वद्वमित्यादि । निर्वापकाले-इन्द्राय राथंतराय जुष्टं० । इन्द्राय बार्हताय जुष्टं० । इन्द्राय
वैरूपाय जुष्टं० । इन्द्राय वैराजाय जुष्टं० । इन्द्राय शाकराय जुष्टं० । इन्द्राय रैवताय
जुष्टं० । निर्वापामीति निर्वापः । इन्द्र राथंतर हव्यं रसस्वेन्द्र बार्हत हव्यं० इन्द्र वैरूप
हव्यं० इन्द्र वैराज हव्यं० इन्द्र शाकर हव्यं० इन्द्र रैवत हव्यं रसस्वेत्यादि । चतु-
र्थ्यन्तेन प्रोक्षणम् । सह निर्वापादि सहावहन्ति सह पिनाष्टि सह पिण्डे कृत्वा द्वादश-
सूतानेषु कपालेष्वधिश्रयति(त्ये)एक एव पुरोडाश इन्द्राय राथंतराय बार्हताय वै-
रूपाय वैराजाय शाकराय रैवताय जुष्टं निर्वापामीति निर्वापः । एवमुत्तरत्र यथार्थं
विभक्तयः । अपतमिन्द्र राथंतर बार्हत वैरूप वैराज शाकर रैवत भुवनानुदन्तामहं
प्रजां वीरवतीं विदेयेति । प्रचरणकाले समन्तं पर्यव्यति । पूर्वार्धादारभ्यो-
त्तरापवर्गः स्यात् । यस्मिन्प्रथमावदानं तत्प्रदेशे द्वितीयादि पूर्वार्धादवदायेन्द्राय राथंतरा-
यानुब्रूहि इन्द्रं राथंतरं यज । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यनूच्य त्वामिद्धि, इति यजति ।
इन्द्राय बार्हतायानुब्रूहि इन्द्रं बार्हतं यजेत्युक्ते त्वामिद्धि हवामह इत्यनूच्य, अभि त्वा
शूर नोनुम इति यजेत । इन्द्राय वैरूपायेत्युक्ते यद्याव इन्द्र ते शतमित्यनूच्य पिबा
सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति यजेत । इन्द्राय वैराजायानुब्रूहीत्युक्ते पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वे-
त्यनूच्य यद्याव इन्द्र ते शतमिति यजेत । इन्द्राय शाकरायानुब्रूहीत्युक्ते प्रोष्वस्मा
इत्यनूच्य रेवतीर्नः सधमाद इति यजेत । इन्द्राय रैवतायानुब्रूहीत्युक्ते रेवतीर्नः सधमाद
इत्यनूच्य प्रोष्वस्मा इति भजेत । इत्येवं वेदभाष्यकाराभिप्रायः ।

आह च सूत्रे भाष्यकाराभिप्रायम्-न बृहत्या वषट् कुर्यादिति । तत्रायं प्रयोगः—
अभि त्वा शूर नोनुम ईशानमित्याद्यनूच्य येऽयजामह इन्द्रं राथंतरं भूर्भुवः सुवस्तस्थु-
षस्त्वामिद्धीति यजेत । त्वामिद्धि० त्वां काष्ठोमित्यनूच्य स्वर्वतोऽभित्वा शूर नोनुम
इति यजेत । यद्याव इत्यनूच्य पिबा सोममिति यजति । पिबा सोममित्यनूच्य यद्याव
इति यजति । रेवतीर्न इत्यनूच्य प्रोष्वस्मै पुरोरथमिति यजति । प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्य-
नूच्य रेवतीर्न इति यजतीति । सर्वेषां भेदेन हुतानुमन्त्रणमिन्द्रियाव्यन्तादः, इति ।
ऐन्द्रवाय(ऐन्द्राग्र)वदाज्ये[न] प्रत्याभिचारणं, अश्वर्षभवृष्णिबस्ता दाक्षिणाः । सहस्र-
धारा उत्सा अक्षीयमाण्वा ते दधुः पृथिवीमन्तरीक्षं दिवं च तैरश्वर्षभवृष्णिबस्तैर-
तितराणि मृत्युर्वाति । ब्रह्माणो ब्रह्माण स्थ ब्रह्मणे वो हुताद्या मा मा हिंसिषाऽऽहुता
मह्यं शिवा भवत । ब्राह्मणा इमे वोऽश्वर्षभवृष्णिबस्ताः । वरुणायाध्वं, रुद्राय गां, त्व-
ष्ट्रेऽजां, पूष्णेऽविमित्यादि । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ॥ १७ ॥

वृषत्वायैतयैव यजेताभिश्मयमानः ॥ १८ ॥

अभिश्मयमानः सर्वपृष्ठया यजेत । शेषं समानम् ॥ १८ ॥

चक्षुष्कामस्याऽऽग्नेयादीनि त्रीण्युदग्ने शुचयस्तव वि
ज्योतिषां दु त्वं चित्रमिति याज्यानुवाक्याः ।
समानी आग्नेयाभ्यां चतुर्धाकरणकाले सूर्या-
ग्नीन्पिण्डान्कृत्वोदु त्वं जातवेदसः सप्त त्वा
हरितो रथे चित्रं देवनामिति प्रतिमन्त्रं
पिण्डान् जमानाय प्रयच्छते । तान्यजमानः
प्राश्नाति ॥ १९ ॥

चक्षुष्काम उत्तरया यजेत । इष्ट्या इक्ष्ये । तिमिरपटलादिदोषशान्त्यर्थमिति ।
पात्रसादनकाले षोडश कपालानि स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वमित्यादि । अग्नेये भ्राजस्वते जुष्टं ।
सूर्याय जुष्टं । अग्नेये भ्राजस्वते जुष्टं । अग्नेये भ्राजस्वन्हव्यः रक्षस्व सूर्यं हव्यः रक्षस्व
भ्राजस्वन्हव्यमित्यादि । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा इत्येषा पुरोनुवाक्या । वि ज्योतिषा बृहता
भात्यग्निरित्येषा याज्या भ्राजस्वतः । उदु त्वं चित्रमिति सूर्यस्य । सप्त त्वा हरित
इति वा विकल्पिता याज्या । समानी याज्यानुवाक्ये भवत इति लिङ्गात् । चतुर्धाकरण-
काले सूर्याच्चरोऽग्नीन्पिण्डान्कृत्वोदु त्वं जातवेदसं सप्त त्वा हरितो रथे चित्रं देवाना-
मिति यजमानाय प्रयच्छते । यजमानस्तांस्तूष्णीं भक्षयति । चतुर्धाकरणादि । सिद्धमिति
संतिष्ठते ॥ १९ ॥

वैश्वदेवः सांग्रहणीं निर्वपेत्तामकाम इति । पृष-
त्याः पृषद्वत्सायै दुग्धे वत्सायै चरुं घृत इत्येके-
षाम् । ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमिति
परिधीः परिदधाति । विश्वे देवा विश्वे देवा इति
याज्यानुवाक्ये । आमनमस्यामनस्य देवा इत्या-
मने तिस्र आहुतीर्जुहोति । अप्रकृतानामनिर्दिष्ट-
कालानां कर्मणां प्रधानानन्तर्यमित्यात्रेयः । अ-
न्तमागन्तूनीति वादरायणः ॥ १० ॥ २० ॥ ४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिपूत्रे द्वाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

उत्तरया ग्रामकामो यजेत । सांग्रहण्या यक्ष्ये । सांग्रहणीयः हविः । पात्रसादने
स्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वम् । नवनीते श्रपयतीत्यापस्तम्बः । घृत इति सूत्रकारः । प्रणयनपक्षे

ब्रह्मन्नवनीतं प्रणेध्याम्येवमाद्युहेन । आज्यवन्नवनीतशब्देन नपुंसकलिङ्गेन प्रयोगः ।
यजुरुत्पूते नवनीते श्रपणं विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टमित्यादि । ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहमिति
परिधीन् । अस्मिन्पठिते नारिष्ठान्हुत्वा—आमनसीमत्युपहोमः । स्विष्टकृदादि समानम् ।
विश्वे देवा ऋतावृधः, विश्वे देवाः शृणुतेम५ हवामिति याज्यानुवाक्ये ॥ २० ॥
॥ १० ॥ ४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां द्वाविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

=====

अथ द्वाविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथाऽऽयुष्कामेष्टिमाह—

यो ज्योगामयावी स्याद्यो वा कामयेत सर्वमा-
युरिति । तस्मा एतामिष्टिं निर्वपेत् । आग्नेयादीनि
पञ्च पात्रसंसादनकाले खादिरं चतुःस्रक्तिपात्रं
प्रयुनक्ति । सौवर्णं च प्रवृत्तं शतमानस्य कृतम् ।
अथो खलु यावतीः समा एण्यन्मन्येत तावन्मा-
न५ स्यादिति विज्ञायते ॥ १ ॥ यन्नवमैत्तन्नवनीत-
मभवदित्याज्यमवेक्ष्याऽऽज्यग्रहणकाले तूष्णी-
मादितः खादिरे चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽथेतरासु
गृह्णाति । सादनकाल उत्तरेण ध्रुवा५ साद-
यति । तस्मिन्प्रवृत्तमवदधाति । आयुष्ट आयुर्दा
अग्न आप्यायस्व सं तेऽव ते हेड उदुत्तमं प्र णो
देव्या नो दिवोऽग्नाविष्णू अग्नाविष्णू इति आज्या-
नुवाक्याः ॥ २ ॥ अश्विनोः प्राणोऽसीति चतुर उप-
होमाञ्जुहोति ॥ ३ ॥ यत्खादिर आज्यं तदग्नेनाऽऽ-
हवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयमन्तर्वेदि
निदधाति ॥ ४ ॥ तद्यजमानोऽवेक्षते घृतस्य
धाराममृतस्य पन्थामिति ॥ ५ ॥ अथास्य ब्रह्मा
दक्षिणं हस्तं गृह्णाति । ब्रह्मण इतर ऋत्विजो

यमिति ।
जुष्टं० ।
सस्वाग्ने
बृहता
हरित
करण-
देवाना-
मिष्टिः

आदने
पक्षे

हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पावमानेन त्वा
स्तोमेनेति ॥ ६ ॥ अथैतद्यजमानो हिरण्याद्घृतं
निष्पिबतमिमग्र आयुषे वर्चसे कृधीति निष्पिबन्त-
मभिमन्त्रयते ॥ ७ ॥ उद्धृत्य प्रवृत्तं प्रक्षाल्य
दक्षिणे कर्णे यजमानः प्रदक्षिणमावध्नाति ।
आयुरसि विश्वायुरसीति ॥ ८ ॥ अथास्याध्व-
र्युर्दक्षिण* हस्त* साङ्गुष्ठं गृह्णात्यग्निरायुष्मानिति
षड्भिः पर्यायैः ॥ ९ ॥ स्विष्टकृत्प्रभृति ॥ ११ ॥
सिद्ध* संतिष्ठते ॥ १० ॥

ज्योगामयाविनो रोगपरिहारार्थमरोगस्य चापमृत्युपरिहारार्थमियं पञ्चहविष्केष्टिः ।
आयुष्कामो वोत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । चिररोगनिवृत्त्यर्थं शरीरदीदृचार्यं वा
शतायुष्यार्थं वेति संकल्पवाक्यनिर्देशः । पात्रसादनकाले खादिरं पात्रं
चतुष्कोणं प्रयुनक्ति । सौवर्णं च प्रवृत्तं शतगुञ्जैः परिमितं, शतमानं शतगुञ्जासंमितं
कुण्डलाकारं कर्णवेष्टनमाभरणं, तयोरप्राकृतत्वात्प्रकल्पनमात्रमेव प्रवृत्तस्य प्रमाणम् ।
'अथो खलु यावतीः समा एष्यन्मन्येत' (तै० सं० २-३-११) इति ब्राह्मणोक्तम् ।
मनुष्याणामायुष्यं शतं, तत्र यजमानस्य यावन्त्यायूंषि गतानि तानि विहाय, भविष्य-
दायुःसमानैर्गुञ्जैः परिमितं षष्टिवर्षस्य चत्वारिंशत् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अथवा
रुग्णो यजमानो यावतो भाविनः संवत्सरान्प्राप्नोत्वित्यध्वर्युर्मेन्येत तावद्भिर्मानैः परिमितं
कर्तव्यम् । मानशब्दो गुञ्जाबीजं ब्रूते । रुग्णस्यातीतमायुः परित्यज्याऽऽगामिन
आयुषो यावन्तः संवत्सरा एतस्य मनसि निश्चितास्तावद्भिर्गुञ्जाबीजैः परिमितमित्यर्थः ।

पात्रसादनकाल एकोनत्रिंशत्कपालानि स्थालीद्वयं च स्फ्यश्च द्वंद्वं प्रकृतिवत्सर्वा-
ण्यासाद्य खादिरं चतुरश्रं नु(कु)ण्डलाकारं पात्रमित्यासादयति । निर्वापकाले अग्नये जुष्टं०
सोमाय जुष्टं० वरुणाय जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टं० अग्नाविष्णुभ्यां जुष्टं० इत्यादि यथाभागं व्याव-
र्तध्वम् । + इदमग्नेर्वरुणस्याग्नाविष्णवोः पुरोडाशौयानिदं सप्तस्य सरस्वत्या इति चर्वयन् ।

+ अत्र हिरण्यकेशिसूत्रानुसारेण इदमग्नये च वरुणाय चाग्नाविष्णुभ्यां चेत्यादि चतुर्थीविभक्ति-
चकारघटितं देवतादेशनवाक्यकल्पनं न्याय्यम् । हिरण्यकेशिकाम्येष्टिप्रयोगग्रन्थे च तथैवोक्ते
दृश्यते । षष्ठीसहितं चकाररहितं च प्रकृतवाक्यमण्डिवलायां दृश्यते । तदनुसारेणात्र टीकाकृता निविष्ट-
मिति भाति । अण्डिवलाया आपस्तम्बसूत्रानुसारित्वादापस्तम्बे तथैव देवतादेशनवाक्योक्तेः संभवेन
युक्तं भवत्वाण्डिवलावाक्यम् । तथाऽपि हिरण्यकेशिकाम्येष्टिप्रयोगग्रन्थस्य सत्याषाढसूत्रानुसारित्वात्ता-
दृशवाक्यलेखनमेव युक्तमुत्पश्यामः । तथा च हिरण्यकेशीयेऽत्र प्रयोगेऽण्डिवलानुसारिदेवतादेशनवा-
क्यलेखनमयुक्तमेवेति विचारणीयं सुधीभिः ।

णिङ् कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वामिति प्रथमं, व्यावर्तध्वामिति चरू, पुनर्यथाभागं व्यावर्त-
ध्वामिति पुरोडाशौ । इदं सोमस्य सरस्वत्या इति चरू । इदं वरुणस्येदमग्नाविष्णवोरिति
पुरोडाशौ । यन्नवमैत्तन्नवनीतमभवदित्याज्यमवेक्ष्येति वचनादनेन प्राकृत आज्यमसीत्यवे-
क्षणमन्त्रो बाधितः । आज्यग्रहणकाले खादिरपात्रे चतुष्कोणे तूष्णीं चतुर्गृहीतं गृही-
त्वाऽऽज्यानीष्टचर्यानि गृह्णाति । आज्यस्थाल्या एव खादिरस्थाज्यानामासादनकाले ध्रुवा-
मासाद्योत्तरेण ध्रुवायाः सादयित्वा तस्मिन्खादिरस्थ आज्ये प्रवर्त(वृत्त)मादधाति । स्त्रुवस्य
सादनादि । हविर्भिः प्रचर्य नारिष्ठान्हुत्वा—अश्विनोः प्राणोऽसीतीन्द्रस्य प्राणोऽसि
मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि विश्वेषां देवानां प्राणोऽसि, इति चतुर उपहोमान्हुत्वा संपा-
तेन प्रवर्त(वृत्त)मभिधारयति । राडसीति चतुर्भिर्धत्त्वादिरमाज्यं तदग्रेग्रहणादाहवनीयम् ।
पर्याहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां सादयित्वा तदाज्यं यजमानोऽवेक्षते घृतस्य धाराम-
भृतस्य पन्थामित्यादि गव्यैरयदित्यन्तः । अथ ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णातीतर
ऋत्विजः सर्वे ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पारिगच्छन्त आहुः पावमानेन
त्वा० जीवनस्याया इत्यन्तः । अथ यजमानो हिरण्याद्घृतं निष्पिबति, हिरण्यलग्नघृतं
निःशेषं पिबति । तूष्णीं पिबन्तं यजमानं—इममग्न० जरदधिर्यथाऽसदित्यन्तः, इत्य-
नेनाभिमन्त्रयतेऽध्वर्युः । अथोद्धृत्य हिरण्यं रवादिवात् (प्रक्षाल्याऽऽयुष्ट इति यजमा-
नाय प्रयच्छति । प्रवर्त(वृत्त), यजमान आचम्य प्रतिगृह्य प्रदक्षिणं दक्षिणे कर्णं आबध्नाति
आयुरासि० आयुर्गेषमित्यन्तेन) । अग्निरायुष्मानित्यनुवाकशेषेण षड्भिर्मन्त्रैर्यजमानस्य
दक्षिणहस्तं गृह्णाति । तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमीत्यनुषङ्गः सर्वत्र । ततः स्विष्ट-
कृदादि । अन्वाहार्यमेव दक्षिणा । आयुष्टे विश्वतोऽदधदायुर्दा इत्याग्नेयस्य । आप्या-
यस्व सं त इति सोमस्य । अव ते हेड, उदुत्तममिति वरुणस्य । प्र णो देव्या नो दिव
इति सरस्वत्याः । अग्नाविष्णू अग्नाविष्णू इत्यग्नाविष्णवोः । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते
॥ ११—१० ॥

अथाश्वप्रतिग्रहेष्टिमाह—

ऋत्विजोऽश्वप्रतिग्रहे वारुणी । यावतोऽश्वान्प्रति-
गृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदेकम-
तिरिक्तमिमं मे वरुण तत्त्वा यामीति याज्यानु-
वाक्ये ॥ ११ ॥

अश्वदातुरिष्टिरिति मीमांसकाः । उपक्रमोपसंहारवशेनाश्वप्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति केचित् ।
सूत्रकाराभिप्रायस्त्वेवम् । इष्ट्या यक्ष्ये । वरुणपाशमोक्षार्थमिति । यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णी-
यात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् । वरुणाय जुष्टमित्यादि । इमं मे वरुण तत्त्वा

यामीति याज्यानुवाक्ये । लौकिके वैदिके च बहुत्वे पुरोडाशानां तन्त्रेण (प्र)क्षेपः द्विप्रभृतिषु चैकमतिरिक्तं निर्वपेदिति । त्रैयम्बकवत्प्रयोगस्तन्त्रेणैकमतिरिक्तमिति ॥ ११ ॥

यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेककपालं निर्वपेत् ।

उदु त्वं चित्रमिति याज्यानुवाक्ये ॥ १२ ॥

यद्यपरं प्रतिग्राही स्यादिति । अश्वप्रतिग्रहं कृत्वा वारुणेष्टिमपि कृत्वा पुनश्चाश्वप्रतिग्रहेष्टिं कुर्यात् । एकं द्वौ बहून्वा तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्सहातिरिक्तान्कृत्वा सौर्यमेककपालमनुनिर्वपेत् । याज्यानुवाक्ये उक्ते ॥ १२ ॥

अपोऽवभृथमवैति सामवर्जमनूयाजान्तम् । इमं मे

वरुण तत्त्वा यामीति याज्यानुवाक्ये ॥ १३ ॥

एककपालधर्मेणापरमिति कल्पे पूर्वकल्पे च वारुण्याः पूर्णपात्रस्थाने सौमिकोऽवभृथः । अवभृथे वारुणमेककपालमित्यादि सर्वं सोमवत् । न सामगानम् । प्रस्तोतुरभावात् । न वाससोः प्रक्षेपः । केचिदिच्छन्ति सौत्रामणिवत्सर्वं समिदाधानान्तं कृत्वेष्टिं समापयेत् । व्याख्याते याज्यानुवाक्ये ॥ १३ ॥

अपोनपत्रीयं चरुं पुनरेत्य निर्वपेदपांनपात्समन्या

यन्तीति याज्यानुवाक्ये ॥ १४ ॥

अपोनपत्रीयेण चरन्ति । इष्ट्या यक्ष्ये । अपांनपाद्देवता । अपांनपादा ह्यस्थादुपस्थमिति लिङ्गात् । अपांनपादे जुष्टं निर्वपामि । अपांनपाद्व्यं रक्षस्वेत्यादि । अपांनपादेऽनुब्रूहि । अपांनपादं यज । अपांनपादोऽहमन्नादः । अपांनपादा ह्यस्थादुपस्थं समन्या यन्तीति याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ १४ ॥

पाप्मगृहीतस्यैन्द्रावरुणमेककपालं निर्वपेत् ॥ १५ ॥

ऐन्द्रावरुणीं पयस्यान्तं पयस्यायामवधाय प्रच्छाद्याऽऽसादयति ॥ १६ ॥ अथास्मात्पयस्यां प्रतिदिशं

व्यूहति या वामिन्द्रावरुणा यतः कया तनूरित्येतैरेव पुनः समूहत्यमुक्तमिति मन्त्रान्तसंनमति ॥ १७ ॥

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय, आ नो मित्रावरुणा प्र बाहवा इति याज्यानुवाक्ये ॥ १८ ॥ यो वामि-

न्द्रावरुणाविति पयस्याया उपहोमाः ॥ १९ ॥

यः पाप्मगृहीतः स्यात्स उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । पापक्षयार्थमिति । अग्नी-
नन्वाधाय शाखाहरणं त्रिमन्त्रकम् । वनप्रवेशः । प्रमू [न]मयं बर्हिर्भवति । त्रेधा-

प्रक्षेपः । हिः संनद्धं भवति सर्वम् । तथेधम् । वेदं कृत्वा वेदिः । अन्तर्वेदि शाखाया इत्यादि
 ॥ ११ ॥ कूर्मलिपनान्तं परिवासितशकलवर्जम् । इमौ पर्णमिति शाखापवित्रनिधानं वत्सापकरणं
 प्रातर्दोहाय । अथाग्निपरिस्तरणाद्येककपालं स्फ्यश्च द्वंद्वं वैश्वदेववत्पुरतः । इन्द्रावरुणाभ्यां
 जुष्टं० । इन्द्रावरुणौ हव्यः रक्षेथाम् । प्रोक्षणादि कपालोपधानान्तम् । ततः प्रातर्दोहकर्म
 निष्ठपनादिसंक्षालननियनान्तम् । इन्द्रावरुणाभ्यां हविरिन्द्रियं, बहुदुग्धीन्द्रावरुणाभ्यां
 हवेभ्यः पयसि लौकिकदध्यानयनं श्लक्ष्णीकरणं पुरोडाशस्याऽऽप्यलेपं निनीयोत्तरपरि-
 ग्रहादि वैश्वदेववद्याज्यग्रहणं पृषदाज्यं च । उद्भासनकाले तूष्णीं पुरोडाशमभिघार्य यस्त
 आत्मेति पयस्यामुद्रास्य द्वयोः पात्रयोरुद्धरणं, एकस्मिन्वेति विकल्पेन भाष्यकारे-
 णोक्तम् । एकस्मिन्पक्ष उद्धृत्य पुरोडाशमलंकृत्य पयस्यायां पुरोडाशमवदधाति ।
 एतथैव पयस्यया पुरोडाशं प्रच्छाद्य सहैवाऽऽसादयति भूर्भुवः सुवरिति केचित् ।
 प्रियेणेति भाष्यकृत् । अग्नेर्जनित्रमसीत्याद्यभिहोमान्तं वैश्वदेववदासन्नाभिमर्शनमस्मात्पुरो-
 डाशात्पयस्यां व्यूहति या वामिन्द्रावरुणा यतव्या तनूस्तयेममः हसो मुञ्चत-
 मिति चतुर्भिः प्रतिदिशं पुनः समूहति दिशं प्रच्छादयति । नव प्रयाजाः । अवदान-
 काले सहैव पयस्यया पुरोडाशस्यावद्यति । मा भैष्टं मा संविजाथां मा वाँ हिःसिषं मा
 वां तेजोऽपक्रमीद्धरतमुद्धरतमनुषिञ्चतमवदानानि वां प्रत्यवदास्यामि नमो वामस्तु मा
 मा हिःसिष्ट (देवदानीयान्तद्वामा) आप्यायतां पुनस्तन्त्रेण प्रक्षेपः । इन्द्रावरुणयोरहं देव-
 यज्यया (सहदो) जेमानं महिमानं गमेयं, इन्द्रिया, अपि वा—उपहोमकाले नारिष्ठान्हुत्वा
 योवामिन्द्रावरुणावित्यष्टौ । स्विष्टकृत्प्रभृति । प्रथमजो वत्सो दक्षिणा । नवानूयाजाः ।
 परिधीन्प्रहृत्य वाजिनचर्या । त्रीणि समिष्टयजूषि । ब्राह्मणतर्पणान्तं संतिष्ठते ॥ १९ ॥

अग्नये प्रवत इति त्रिहविः प्रप्रायमग्निरिति याज्यानुवाक्याः ॥ २० ॥

उत्तरया भ्रातृव्यवान्यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । शत्रुजयार्थमिति । चतुर्विंशतिः कपा-
 लानि स्फ्यश्च द्वंद्वम् । अग्नये प्रवते जुष्टं० । अग्नये विबाधवते जुष्टं० । अग्नये प्रतीकवते
 जुष्टं० । अग्ने प्रवन्हव्यः रक्षस्वाग्ने विबाधवन्हव्यः रक्षस्वाग्ने प्रतीकवन्हव्यः रक्षस्वेत्यादि ।
 अग्निं प्रवन्तं यज । अग्निं विबाधवन्तं यज । अग्निं प्रतीकवन्तं यज । सर्वेषामन्नादः ।
 प्र प्रायं प्र ते यक्षि, विपाजसा विज्योतिषा, स त्वमग्ने तः सुप्रतीकम् । इति याज्या-
 नुवाक्याः ॥ २० ॥

इन्द्रायाः होमुच इति त्रीण्यः होमुचे विवेष यन्मा वि
 न इन्द्रेन्द्र क्षत्रमिन्द्रियाणि शतक्रतोऽनु ते दायीति
 याज्यानुवाक्याः ॥ २१ ॥

उत्तरया भ्रातृव्यवान्यजेत । विजित्या यक्ष्ये । वैजतं हविः । कोचिद्विजित्येष्व
यक्ष्ये । शत्रुजयार्थमिति । त्रयस्त्रिंशत्कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वम् । इन्द्रायाः सहोमु
जुष्टं । इन्द्राय वैमृधाय जुष्टं । इन्द्रायेन्द्रियावते जुष्टं । सर्वेष्वेकादशकपालेष्ववि
माप्यकृत् । तथा च ब्राह्मणे-त्रयस्त्रिंशत्कपालमिति पुरोडाशत्रयार्थानां वादः । अश्वो
मुचे विवेष यन्मा, वि न इन्द्रेन्द्र क्षत्रमिन्द्रियाणि शतक्रतोऽनु ते दायीति याज्यानुवा
क्याः ॥ २१ ॥

अग्नये संवर्गाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
तं शृतमासन्नमेतेन यजुषाऽभिमृशेदोजोऽसि
सहोऽसीति । युक्ष्वा हि देवहूतमानिति पञ्चदश
सामिधेनीरन्वाह नित्यया परिदधाति । कुवित्सु
न इति याज्यानुवाक्ये । उत्तरे संयाज्ये ॥ २२ ॥

भ्रातृव्यवानुत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । शत्रुजयार्थमिति । अष्टौ कपालानि स्फ्यश्च
द्वंद्वम् । अग्नये संवर्गाय जुष्टं । अग्ने संवर्ग हव्यं । इत्यादि । हविरासाद्य, ओजोऽ
सि सहोऽसीति । अभि भूरित्यन्तेनाध्वर्युरभिमृशति । न यजमानः करणत्वात् । अप्रत्य.
गाशीष्ठाच्च । ननु-सत्यं प्रपद्ये-इत्यादिक एको हौत्रकाण्डः । उभा वामिन्द्राग्नी । इत्यादि.
रन्त्यानुवाकात्मकोऽपरः । तयोर्मध्ये युक्ष्वा हि (२-६-११) इत्यनुवाको न समा-
न्नातः । तत्कथमस्य हौत्रत्वम् । समारुययेति वदामः । यथा तयोः काण्डयोर्याज्ञि-
कानां समारुयया हौत्रत्वं तथाऽस्याप्यनुवाकस्येति द्रष्टव्यम् । युक्ष्वा हि देवहूतमानिति
पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति । युक्ष्वा हीति त्रिः प्रथमामन्वाह तैः सह द्वादश नित्यया
परिदधाति । आजुहोत, त्वं वरुण इति वैतयोरन्यतरस्य त्रिरुत्तमानित्युक्तत्वात् त्रिर्व-
चनम् । नात्र धाय्ये पञ्चदश सामिधेन्यः । कुवित्सु नो मा नो अस्मिन्निति याज्यानु-
वाक्ये । यस्याजुषन्नमस्विनः, विद्वा हि त इति त्वेष्टकृतः । अवशिष्टा विकल्पार्थाः ।
इदमपरं याजुषं हौत्रम् ॥ २२ ॥

प्राजापत्यो गार्मुतश्चरुः प्रजाकामस्य प्रजापते, स
वेद पुत्र इति याज्यानुवाक्ये ॥ २३ ॥

प्रजाकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । प्रजामवाप्नवानीति । प्राजापत्यं गार्मुतं
चरुं निर्वपेत् । प्रजापतये जुष्टं निर्वपामीत्यादि । उक्ते याज्यानुवाक्ये ॥ २३ ॥

सोमापूषणेति सोमापौष्णस्य ॥ २४ ॥

पशुकाम उत्तरया यजेत । इष्ट्या यक्ष्ये । पशुमान्भूयासमिति । सोमापौष्णं गार्मुतं

नैत्येष्ट्या १५ होमुचे लेष्विति अ५ हो- यानुवा-
कं निर्वपेदिति । सोमापूषभ्यां जुष्टं० इत्यादि । सोमापूषणेमौ देवाविति
याज्यानुवाक्ये ॥ २४ ॥

चित्रापूर्णमासे निर्वपेत्पशुकामस्याऽऽग्नेयादीनि स-
प्ताग्निना रयिमश्नवादिति याज्यानुवाक्याः । अग्ने
गोभिर्न आगहीत्युपहोमाः ॥ २५ ॥

चैत्रपौर्णमास्यां चित्रेष्ट्या यक्ष्ये । पशुमान्भूयासमिति । चैत्रं हविरिदमेषामुक्तानि दे-
वतानि । अनुक्तानि हवींषि सौम्यसरस्वतीसिनीवालीवर्जं सर्वं पुरोडाशाः । अना-
देशे प्रकृतिः प्रत्येतव्या इति न्यायात् । एकोनत्रिंशत्कपालानि तिलः स्थाल्यः स्फ्यश्च द्वंद्वं,
इत्यादि । अग्नये जुष्टं० सोमाय जुष्टं० त्वष्ट्रे जुष्टं० सरस्वत्यै जुष्टं० सरस्वते जुष्टं० सिनीवाल्यै
जुष्टं० इन्द्राय जुष्टं० । अग्ने हव्यं रक्षस्वेत्यादि । यथाभागं व्यावर्तध्वम् । इदमग्ने-
स्त्वष्टुः सरस्वत इन्द्रस्य पेषणार्थान् । सोमस्य सरस्वत्याः सिनीवाल्यश्चर्वर्धान् । पिण्डं
कृत्वा व्यावर्तध्वम् । पुनश्च व्यावर्तेयामिति सकृत् । क्रमेणाधिश्रयणमन्तरितमित्यादि । सर-
स्वत्या अहं वाचमन्नाद्यं पुष्यं, अग्निना रयिं, गोमां अग्ने इत्याग्नेयस्य । आप्यायस्व,
सं त इति सौम्यस्य । इह त्वष्टारमाग्रयं, तन्नस्तुरीपमधेति त्वाष्टम्य । प्र णो देव्या नो
दिव इति सरस्वत्याः । पीपिवांसं यम्य व्रतमिति सरस्वतः । सिनीवालि पृथुष्टुके, या
मुषाणिरिति सिनीवाल्यः । इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नर इत्यैन्द्रस्य । अवशिष्टा विक-
ल्पार्थाः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्ने गोभिः (तै० सं० २-४-९) इति सप्त उप-
होमाः ॥ २५ ॥

अथ कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते—

पुष्कलेषु नक्षत्रेषूदवसाय ॥ १२ ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वाविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

पुष्कलेषु नक्षत्रेषु पुण्येषु नक्षत्रेषु बहुवचनान्तेषु नक्षत्रेषु वा वार्षिकेषु वा बह्व-
सरेषु वा ॥ १२ ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां द्वाविंशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

=====

अथ द्वाविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

=====

कारीर्या वृष्टिकामो यजेत ॥ १ ॥

उत्तरया वृष्टिकामो यजेत । कारीर्या यक्ष्ये । वार्षिकाभावा (वर्षणभवना) र्थमिति
संकल्पः ॥ १ ॥

अग्नीनन्वाधाय दक्षिणेनाऽऽहवनीयं मारुतमसि
मारुतामोज इति कृष्णं वासः कृष्णतूषं यजमानः
परिधत्ते । अप उपस्पृश्य ॥ २ ॥

शालाभूतं देवयजनं कृत्वा समारोप्योदवसाय मथित्वाऽऽयतने निधाय विष्टुदसीति
ततोऽन्वाधानान्ते, कारीरीयः हविरिदमेषां मयि । अन्वाधानजपान्तेऽपरेणाऽऽहवनीयं
दक्षिणाऽतिक्रम्योपविश्य यजमानो मारुतमसि० धारां भिन्धीति कृष्णं वस्त्रं परिधत्ते
सदशम् । अपामुपस्पर्शनं श्रौतम् ॥ २ ॥

रमयत मरुतः श्येनमायिनमिति पश्चाद्वातं प्रतिमी-
वति पुरोवातमेव जनयत्येहि वातेति । कृष्णोऽश्वः
पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखोऽवस्थितो भवति ॥ ३ ॥
तमेतेन वाससाऽभिपिनष्ट्यभिक्रन्दयति यदि
क्रन्देद्विधूनुयाच्छकृन्मूत्रं वा कुर्याद्वर्षिष्यतीति
विद्यात् ॥ ४ ॥

अथाध्वर्युः रमयत मरुतः स्वस्तीति पश्चाद्वातं प्रतिमीवति प्रतिबध्नाति । मन्त्रो-
च्चारणमेव निरोधः । एहि वातेति पुरोवातमेव जनयति । उच्चारणमेव
कल्पजो मन्त्रः । कृष्णवर्णोऽश्वः पुरस्ताद्देवयजनस्य प्रत्यङ्मुखोऽवस्थितो भवति ।
यजमानः परिहितेन वाससाऽश्वमभिपिनष्टिं संमार्ष्टि । अभिक्रन्दस्तनयेत्यृचाऽध्वर्युर्यज-
मान एवेत्युपदेशः । सोऽश्वो यदि क्रन्देत शब्दं कर्वीत कम्पयेद्वाऽश्वो यदि शकृन्मूत्रं
वा कुर्याद्वर्षिष्यतीति जानीयात् ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुरोवातो वर्षन्नित्यष्टौ वातनामानि हुत्वाऽन्तर्वेदि
कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति
॥ ५ ॥

अवस्फूर्जन्विष्टुर्धर्मभूतरावृत्स्वाहा इत्यन्तः । अष्टौ वातनामसंज्ञिका आहुतीर्जुहोति ।
अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमित्यादि ॥ ५ ॥

तस्मिन्स्वर्जुर्गसक्तून्करीरसवतून्निदधाति मान्दा
वाशा इति कृष्णमधुषा संयुत्य तिस्रः पिण्डीः

कृत्वा पुष्करपलाशेषूपवेष्ट्य वृष्णो अश्वस्य
संदानमसीति कृष्णेनाश्वदाम्नोपनहति ॥ ६ ॥

तस्मिन्स्वर्जूरसक्तून्करीरसक्तून् सोमाकृतेर्वृक्षस्य फलस्य चूर्णम् । तयोरन्यतरसक्तू-
न्कृष्णमधुषा(ना) संयुज्य कृष्णमधुना भ्रामरेण मधुना मान्दा० वाशा० माऽवत,
इत्यन्तेन संयुज्य तिस्रः पिण्डीः कृत्वा, पिण्डानीत्यर्थः । पुष्करपलाशैर्बद्ध्वा कृष्णा-
जिने निधाय समुद्यम्य व्याख्यातं वृष्णो अश्वस्य० नह्यामीत्यन्तेन कृष्णेन दाम्ना
बध्यते ॥ ६ ॥

उत्करे प्रागीषं त्रिगवं त्रिच्छदिरनपस्थितं
भवति । देवा वसव्या इति तस्योत्तमे छदिषि
कृष्णाजिनमाबध्नाति ॥ ७ ॥ अहोरात्रावसक्तं
भवति ॥ ८ ॥

एष्वेव संभूतेषु उत्करे प्रागीषं त्रिगवं त्रिच्छदिरवास्थितं भवतीति । केचिदेकैव कुटिः ।
अस्मिन्त्रीणि च्छदीषि भवन्तीति । एवमनसो लक्षणम् । गाथा छदिरित्यर्थः । देवा
वसव्या, वृष्ट्याऽवत इति मन्त्रान्तः । उद्गो दत्तेति त्रिष्वनुषङ्गः । अतोऽनुमन्त्रेण सह
पूर्वस्मिच्छदिषि कृष्णाजिनमाबध्नीयात्तथाऽऽबध्याहोरात्रं तिष्ठेत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयात् ॥ ९ ॥

एवमाबद्धे कृष्णाजिने यदि वर्षेत्पर्जन्यस्तदा पिण्डीरेव जुहुयात् ॥ ९ ॥

यदि न वर्षेद्देवाः शर्मण्या इति मध्यम आब-
ध्नाति । अहोरात्रावसक्तं भवति । यदि वर्षेत्पि-
ण्डीरेव जुहुयात् । यदि न वर्षेद्देवाः सपीतय
इति जघन्य आबध्नाति । अहोरात्रावसक्तं
भवति । यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयात् । यदि न
वर्षेच्छवोभूते त्रीणि धामच्छदादीनि कृष्णानां
व्रीहीणां निर्वपति ॥ १० ॥ तान्यासाद्योत्तरतः
कृष्णाजिनमासादयति ॥ ११ ॥ त्वं त्या चिद-
च्युतेति याज्यानुवाक्याः ॥ १२ ॥

यागो वा दर्विहोमो वाऽऽदावेवाग्नीनन्वाधायेति वचनात् । यागो जुहोतिचोदि-
तत्वाद् दर्विहोमो वा । दर्विहोमपक्षे दिवा चित्तम इति प्रथमपिण्डस्य होममन्त्रः ।
असितवर्णा इति धूपानुमन्त्रणम् । आ यं नर इति द्वितीयस्य होममन्त्रः । उदीरयथा

मरुत इति तृतीयस्य होममन्त्रः । असितवर्णा इति धूमानुमन्त्रणम् । मरुत्पिण्ड्य इत्यापस्तम्बचनानुभयपक्षे मरुत एव पिण्डीनां देवताः । होमान्तमेव कर्म । यागपक्षे ब्राह्मणभोजनान्तम् ।

तत्र प्रयोगः—अन्वाधानं पूर्वमेवोक्तम् । अमावास्यातन्त्रम् । तस्मादनन्तरं व्रतप्रवेशः । अथ बर्हिंराहरणादिप्रागुत्तरात्परिग्रहात्कृत्वाऽथोत्करे स्तम्बयजुर्हरणादिवेदिधर्मा अनर्थलुप्ता भवन्ति । अथ परिस्तृणीतेत्यादिप्रधानोत्करं प्रागग्रं कृत्वा बर्हिस्तरणं परिधानादि वेद्यां विधृती निधाय प्रस्तरमेव स्तृणाति । तस्मिन्स्तुचः सादयति । केचिदत्रापि सवर्हिः प्रस्तरः । पिण्डीनां तूष्णीमभिघारणम्—आर्द्रो भुवनस्येति । केचिद्देवस्त्वा सवितेति । प्रियेणेत्यासादनम् । उत्करे सादयति । अपतो(तं) मरुतो भुवनान्नुदतामित्यादि । आज्यभागाम्यां प्रचर्य पिण्डानां यागक्रमेण त्रयाणां मरुतो देवताः । असितवर्णा इति तिस्रः । (षड् याज्यानुवाक्याः) । मरुतो यज । अत्रापि धूमानुमन्त्रणं, केचित्पिण्डानां तन्त्रेण प्रक्षेपः । असितवर्णा इत्येतयाऽनुमन्त्रणं च न सर्वहुताशने । दक्षिणान्वाहार्यमेवेति केचित् । कृष्णं वास इत्यादि ब्राह्मणतर्पणान्तम् । अवर्षपक्ष एवं प्रयोगः—यदि न वर्षेत्पर्जन्यो देवाः शर्मण्या इत्यत्रोद्भो दत्तेति मध्यमे छदिषि बध्नीयात् । अहोरात्रावसक्तमिति व्याख्यातम् । यद्येवमपि कृते न वर्षेत्पर्जन्यो देवाः सपीतयः, उद्भो दत्तेति चापरस्मिच्छदिषि बध्नीयात् । अहोरात्रावेति व्याख्यातम् । एवमपि कृते न वर्षेत्पर्जन्यस्त्रिष्वपि यावद्येषु श्रोभूते चतुर्थेऽहनि धामच्छदादीनां प्रयोगः—अन्वाधानं पूर्वमेवोक्तम् । अमावास्यातन्त्रं व्रतप्रवेशो वैश्वदेववत् । बर्हिंराहरणादि । प्रसूनमयादीनि षोडश कपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वं पूर्वस्मिन्पृषदाज्यधानीं सर्वं एककपालधर्माः केचिन्न प्रभ(पृषदा)ज्येति । अग्नये धामच्छदे जुष्टं० मरुद्भ्यो जुष्टं० सूर्याय जुष्टं० । अग्ने धामच्छद्व्यमित्यादि । कृष्णव्रीहिभिरेव नियम्यते । कृष्णोष्णीष इति लोहितोष्णीष इत्यादिवत् । पूर्वमेव व्याख्यातम् । पुरोडाशानाधिश्रित्याऽऽप्यलेपं निनीयोत्करे पूर्वस्मिन्नेव धर्मा अनर्थलुप्ता भवेयुः । विभज्य बर्हिस्तरणं वेद्यां हविंरासादनं कृत्वा उत्करे प्रियेणेति पिण्डीरासादयति । अग्निमन्थनादि । अग्नये धामच्छदेऽनुब्रूहि । एवं यज । मारुतेन प्रचर्य, सौर्येणैककपालेन प्रचरति । संसर्पोऽसीत्यभिहोमः । केचिन्मध्यम(धु)श्चेति । त्वं त्या चिदच्युताग्ने भूरीणीति धामच्छदः । दिवो नो वृष्टिं पिन्वन्त्यप इति मरुतः । उदु त्वं चित्रमिति सूर्यस्य ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्तीत्येताभिः पिण्डीर्जुहोति ॥ १३ ॥

प्रतिमन्त्रं पिण्डीराबध्नातीत्यापस्तम्बः । अथ पिण्डीनां यागो होमो वा । यागपक्षेऽवदाय होमः । त्रयाणां पूर्वयाज्यानुवाक्याः । धूमानुमन्त्रणं च । होमपक्षे नारिष्ठान्हु-

त्वा दिवा चित्तम इति जुहोति । तिसृभिस्तिष्ठ आहुतयो धूमानुमन्त्रणं च ॥ १३ ॥

अथाऽऽसां धूममुद्यन्तमनुमन्त्रयतेऽसितवर्णा हरय
इति ॥ १४ ॥

आसामाहुतीनामित्यर्थः ॥ १४ ॥

उत्करे कृष्णामामपक्वां स्थालीमद्भिः पूरयति
सृजा वृष्टिमिति ॥ १५ ॥

समुद्रं पृणेत्यन्तः । यावद्विलं तावदद्भिः पूरयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

यदि भिद्येत वर्षिष्येतेति विद्यात् ॥ १६ ॥

गतार्थः ॥ १६ ॥

अनस उपस्तम्भने शङ्कौ वा कृष्णाऽविर्बद्धा
भवत्यब्जा असीति तस्यामश्वविज्ञानमुपैति ॥ १७ ॥

समुद्रियमित्यन्तः । अनस उपस्तम्भनेऽस्मिन्शङ्कौ वा कृष्णवर्णाऽविर्बद्धा भवेत् ।
स्फुटार्थं तस्यामेडकायामश्ववद्विज्ञानमुपैति ॥ १७ ॥

उत्करे वर्षाहुस्तम्बं प्रतिष्ठाप्योन्नमय्य पृथिवी-
मिति वर्षाह्वां जुहोति ॥ १८ ॥

वर्षाहुः पुनर्नवा । दृतिमित्यन्तः । आज्येनापां पूर्णं स्रुवमित्येके । पुनर्नवाकृतिर्वर्षा-
हुस्तम्ब इत्येके ॥ १८ ॥

तमाहवनीयेऽनुप्रहृत्य हिरण्यकेशो रजसो विसार
इति धूममुद्यन्तमनुमन्त्रयते ॥ १९ ॥

तं पुनर्नवायाः स्तम्बम् । न सत्या इत्यन्तया । चतसृभिरित्येके ॥ १९ ॥

ये देवा दिविभागा इत्युत्करे कृष्णाजिनमवधुनोति ॥ २० ॥

विशन्तिवत्यन्तः ॥ २० ॥

और्वभृगुवच्छुचिमिति संयाज्ये ॥ २१ ॥

स्विष्टकृदादिपिण्डीनामपि तन्त्रेण । स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥

कृष्णं वासः कृष्णोऽश्वः कृष्णाविर्दक्षिणा ॥ २२ ॥

नपुंसकबहुवचनेनोहः । सहस्रधारागीत्यादि च । संतिष्ठत इष्टिः ॥ २२ ॥

अथ सर्वकारीर्याग्नेय एवाष्टाकपालोऽनुपसर्ग-
स्तस्योपहोमा वातनामानि याभिः कृष्णाजि-
नमाबध्नाति याभिः पिण्डीर्जुहोति याभ्यां
च धूममुद्यन्तमनुमन्त्रयते ॥ २३ ॥

सवकारिकर्मसु (अथ सवकारीर्या) यक्ष्ये वर्षार्थम् । सवकारीरीयं हविः । उदवसाय
मन्यनादि पूर्ववत् । न तु पिण्ड्यः । एकाह साध्यः । आग्नेय एवाष्टाकपालोऽनुपसर्गः ।
वर्षाहुर्होमश्च । असित वर्णा हिरण्यकेश इति चाऽऽग्नेयस्य च कृष्णं वास इति दक्षिणा
स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥

सहस्रदक्षिणाकस्य ज्योतिर्विश्वज्योतिरस्योर्याममहाव्रतादेरनुष्ठानासिद्धिं प्रति साधनत्व-
माह—

पूर्ववन्निधातुमधिश्रयति ॥ २४ ॥

त्रैधातवीया पूर्वमेव व्याख्याता सर्वकामार्था । अभिचरन्नाभिचर्यमाणः सहस्रेण यक्ष्य-
माणः (तै० सं० २-४-११) सहस्रेणैष्टवान्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते (२-४-११)
इत्यादयोऽधिकारिणः ॥ २४ ॥

अस्मिन्कर्मणि द्रव्यं चोदकप्राप्तं त्रीहिमयमपक्वदितुं यवमयं चाऽऽह—

यवमयस्तु मध्यः । ऐन्द्रावैष्णवश्च हविर्भवति ॥ २५ ॥

द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति । त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । उत्तर उत्तरो ज्याया-
न्भवति । यवमयो मध्यः (तै० सं० २-४-११) इत्यादि । एवं यवमयस्येतरवैल-
क्षण्यादित्यर्थः । त्रिधातुवन्निष्वपि पुरोडाशेषु सकृदेव हस्तस्पर्शेनावदानम् । सर्वेषाम-
भिगमयन्नवद्यति (२-४-११) इति ब्रह्मणे षष्ठ्यम् ॥ २५ ॥

प्र सो अग्न इत्युष्णिगः ककुभौ धार्ये । अग्ने त्री ते
वाजिना त्री षधस्थेति त्रिवत्या परिदधाति । सं
वां कर्मणोभा जिग्यथुरिति याज्यानुवाक्ये ।
उत्तरे संयाज्ये ॥ २६ ॥

एतस्यां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनी रूपेण सर्वाण्यपि च्छन्दांस्यनुवक्तव्यानीत्यभिज्ञा
आहुः । तत्तु सर्वच्छन्दोनुवचनं कथं घटत इ ते तदुच्यते—ककुपच्छन्दस्त्रिष्टुभः सारम् ।
उष्णिक्छन्दो जगत्याः सारम् । अतस्तदुभानुवचनेन सर्वच्छन्दोनुवचनं संपद्यते ।

६ पटलः

प्र सो अ

प्र होत्रे

प्रकृतौ

भवति ।

जिग्यथु

स्पर्था

ताप

यं

चरं नि

प्रत्यध्व

चरत्वि

पुत्रोऽ

रेण वृ

इन्द्रावृ

हविः

इति

(२-

य

तासो

कानां

सुवाम

प्र सो अग्न तवोतिभिरित्येषा ककुसदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ।
प्र होत्रे पूर्य वच इत्येषोष्णिकतदीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् ।
प्रकृतौ द्वे ऋचावुक्ते आ जुहोत दुवस्यतेति गायत्री सामिधेनी, त्वं वरुण इति जगती
भवति । ते अपवादितुं त्रिष्टुभमाह — अग्ने त्री ते वाजिना, इति । सं वां कर्मणा, उभा
जिग्यथुरिति याज्यानुवाक्ये । त्रीण्यायूषि० अग्निस्त्रीणीति स्विष्टकृतः । अवाशिष्टा विक-
ल्पार्था इति भाष्यकृत् ॥ २६ ॥

हिरण्यं तार्प्यं धेनुरिति दक्षिणा ॥ २७ ॥

तार्प्यं घृताक्तवस्त्रम् । प्रतिग्रहप्रकारस्तु व्याख्यातः ॥ २७ ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेद्राजन्ये जात इदं
वामास्ये हविरिति याज्यानुवाक्ये । हिरण्यं
दाम दक्षिणा दक्षिणा ॥ १४ ॥ २८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वाविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वाविंशः प्रश्नः ।

=====

यं कामयेत राजन्यमनपोब्धो जायेत वृत्रान्धनश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबार्हस्पत्यं
चरुं निर्वपेत् (तै० सं० २-४-१३) इत्यादिर्ब्राह्मणे विधिर्दृष्टव्यः । यं राजन्यं
प्रत्यध्वर्युरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽयं जायतां सर्वत्र निवारणकान्वैरिणो मारयन्नेव
चरत्विति तस्येयमिष्टिः । राजन्ये जात ऐन्द्राबार्हस्पत्यश्चरुः । इष्ट्या यक्ष्ये । जातः
पुत्रोऽनपोब्धो भवत्विति । वृत्रान्धनमिति वा फलनिर्देशः । अनपोब्धः केनापि प्रका-
रेण वृत्रान्धनतुक्कामो भवत्वित्युपदेशः । अग्न्यन्वाधानादि । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां जुष्टं० ।
इन्द्राबृहस्पती हव्यं० । इन्द्राबृहस्पतिभ्यामनुब्रूहि । इन्द्राबृहस्पती यज । इदं वामास्ये
हविः । अयं वां परिषिच्यते, इति याज्यानुवाक्ये । अस्मे इन्द्राबृहस्पती बृहस्पतिर्न
इति विकल्पिते याज्यानुवाक्ये । अत्रोचितां दक्षिणामाह—हिरण्यमयं दाम दक्षिणा
(२-४-१३) इति । दाम रज्जुः । अभ्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ।

यस्याऽऽहिताग्नेरग्निरग्निभिरग्नयः संसृज्यन्त इत्यत्र विविचीष्टौ वि ते विष्वग्वातजू-
तासो, त्वामग्ने मानुषीरिति विविचयस्य (चेः) । धाता ददातु नो रायिमिति देवि-
कानां हविषाम् । त्वमग्ने बृहद्वय (तै० सं० ३-४-११) इति देव-
सुताम् । प्र देवमिति चातुर्मास्येषु च प्रणयनीया अष्टौ । उत्तराः शेषा अग्नेर्मन्थने

जातप्रणीयनीयमिति प्रहियमाणयेति । अग्नेऽयं यज्ञमध्वरम् (तै० सं० ४-१-११)
इति वैश्वदेवस्य । इन्द्राग्नी रोचना दिवः (४-२-११) इति वरुणप्रघासस्य । अग्नि-
वृत्राणि (४-३-१३) इति साकमेधानाम् । उशन्तस्त्वा (तै० सं० २-६-१२)
इति पितृयज्ञस्य । वायो शतं प्र याभिरिति शुनासीरीये वायोः शुनासीरस्य सूत्रान्तः
(आपस्तम्बेन) उक्ते । तत्र श्लोकाः—

शतकृष्णलया यक्ष्ये भक्षणं तु विधीयते ।
आज्ये प्रयाजेष्वन्वोप्य कृष्णलान्सह हूयते ॥
हिरण्यकामो नष्टे च लब्धे चेष्टिर्विधीयते ।
संसृष्टेष्टौ ध्रुवास्तिस्त्र उच्चैरेव विधीयते ॥
न मधूदकयोर्मन्त्रौ निर्वापे स्विष्टकृदद्वयोः ।
विसृष्टेष्टौ समाश्लेषममावास्याव्रतं भवेत् ॥
अग्नीषोमीयकोऽष्टासु स श्यामाकमयो भवेत् ।
आनुषूकस्तयालूनविरइडाश्वः (को लूनव्रीहिपुरोडाशः)
प्रकीर्तितः ॥

तथा त्रिधातुना यक्ष्ये पुरोडाशत्रयं भवेत् ।
तथा तु सर्वपृष्ठेति नामधेयं प्रकीर्तितम् ॥
एकस्तु बहुदेवत्यः पुरोडाशो विधीयते ।
सकृत् स्विष्टकृदादिः स्यात्तिमिराद्यपनोदनम् ॥
भ्राजस्वतस्तु भेदेन समानीति विधानतः ।
नवनीतं प्रणेष्यामि सांग्रहण्यां न वा (आज्येक्ष्यं नवं) भवेत् ॥
यदि ज्योगामयावी स्याच्चतुष्कोणं तु खादिरम् ।
यावन्त्यायूंषि यष्टुश्च तावन्त्यू(श्वातीतान्यू)ध्वानि यानि च ॥
श(ग)तादूर्ध्वाभिः संख्याभिर्गुजैर्मनैश्च संमितम् ।
प्रवर्तं कुण्डलाकारं कर्णाभरणमेव च ॥
अश्वप्रतिग्रहे दातुरिष्टिन्यायविदां सदा ।
अनेकेषु सहेज्या स्यादतिरिक्तं तु सर्वदा ॥
वारुण्याः पूर्णपात्रस्य स्थानेऽवभृथकर्म च ।
सोमवत्समिदाधानमिष्टेः संस्थितिरेव च ॥
अपानपाते निर्वापः पुनरश्वप्रतिग्रहे ।
एकं कृत्वा तथाऽप्येवं कृत्वा सौर्यं तु निर्वपेत् ।

२ प्रश्ने-
-११)
। आग्नि-
१-१२)
सूत्रान्तर

अनन्तरं तु वारुण्या संस्थाप्येष्टिस्ततः परम् ।
अपोनपत्रीयमेव स्यादातिरिक्तं तु सर्वदा ॥
ऐन्द्रावरुण्यामूहेनाप्यवदानं विधीयते ।
प्रसूमयादि सर्वं तु वैश्वदेववदेव च ॥
विजितस्त्रिहविष्का च विजित्या यक्ष्य एव च ।
त्रयस्त्रिंशत्कपालं तु त्रयाणामनुवादकम् ॥
संवर्गेष्टौ यदोजोऽसि ह्यभिमृष्टिस्तथाऽध्वरम् ।
चित्रायां षट्पुरोडाशाः सिनीवाल्यै चरुर्भवेत् ॥
कारीर्या यक्ष्य इत्याहुः पिण्डीनां मरुतस्तथा ।
उत्तरे वेदिधर्माः स्युर्वर्षाहुस्तु पुनर्नवः ॥
सवकारीरिकानाम्न्या यक्ष्ये त्रैधातवीयया ।
तथा यवमयो मध्ये जाते राजन्य एव च ॥
न तु वैश्वानरीयोक्तं सौवर्णं दाम दक्षिणा ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां द्वाविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

प्रयोगचन्द्रिकायास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
काम्यप्रश्नस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां द्वाविंशः प्रश्नः ।

अथ त्रयोविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्त्यलसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिमम् ॥
द्वाविंशे वर्णिता हौत्रकाम्यपश्चिष्टयोऽखिलाः ।
त्रयोविंशे कौकिलीयं व्याचष्टे काठकानि च ॥